

THEODOR ADORNON FILOSOFIAN POLIITTISUUS

Rosa Tani
Maisterintutkielma
Filosofia
Yhteiskuntatieteiden ja
filosofian laitos
Jyväskylän yliopisto
Syksy 2022

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta Humanistis-yhteiskuntatieteellinen tiedekunta	Laitos Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos
Tekijä Rosa Tani	
Työn nimi Theodor Adornon filosofian poliittisuus	
Oppiaine Filosofia	Työn laji Maisterintutkielma
Aika 14.11.2022	Sivumäärä 62
<p>Tiivistelmä</p> <p>Tutkielman tavoitteena on esitellä Theodor Adornon (1903–1969) filosofian poliittisuutta. Adorno oli musiikkitieteilijä, sosiologi ja filosofi. Adornoa on perinteisesti tutkittu saksalaisena ja länsimaisena filosofina. Esittelen Adornon filosofian vaikutteita myös idän filosofiassa. Adornon filosofia on ottanut vahvasti vaikutteita marxilaisuudesta, joka on alun perin Karl Marxin ja Friedrich Engelsin kehittänyt teoria. Vladimir Leninin soveltama ja eteenpäin jalostama marxismi on vaikuttanut venäläiseen filosofiaan ja neuvostofilosofiaan. Myös Adornon filosofia on ottanut vaikutteita Marxin filosofiasta. Esittelen tutkielmassani Adornon ja marxilaisuuden yhteyksiä. Adornon filosofia on länsimaista ja tieteellistä, vaikka selviä jakoja ei voidakaan tehdä idän ja lännen filosofioiden välille.</p> <p>Adornoa ei usein näkyvästi yhdistetä marxilaisuuteen eikä leninismiin. Adornon omista filosofisista teksteistä puuttuvat myös viittaukset Hannah Arendtin teksteihin, siitä huolimatta, että molemmat tutkivat samoja teemoja. Adorno tutki fasistista propagandistista tiedonvälitystä natsi-Saksassa. Arendt tutki sekä natsi-Saksan että Neuvostoliiton totalitaristisia järjestelmiä ja niiden propagandistisen retoriikan tapoja rinnakkaisina järjestelminä. Arendtin mukaan natsi-Saksan fasismi ja Neuvostoliiton stalinismi olivat todellisuudessa saman kolikon kaksi eri puolta.</p> <p>Adorno perusti yhdessä Max Horkheimerin kanssa kriittisesti marxismia omaksuneen Sosiaalitutkimuksen instituutin, jota kutsuttiin Frankfurtin koulukunnaksi. Marxin teorioiden kriittinen omaksuminen kuului koulukunnan tutkimuksen tapoihin. Tieteen kritiikki näkyy Adornon tutkimuksissa mm. dikotomisen luonto-kulttuurisuhteen kyseenalaistuksena. Länsimaisen tieteen ja valistuksen perinteisten dikotomioiden kyseenalaistus näkyy Adornon filosofiassa myös ei-identtisen käsitteenä sekä objektin ensisijaisuuden ideana.</p> <p>Lopuksi tutkin Adornon Sosiaalitutkimuksen instituutissa maanpaon aikana tehtyä ennakkoluulotutkimusta, jonka tuloksena määriteltiin autoritäärinen persoonallisuustyyppi. Adorno soveltaa tutkimuksen tuloksia myös uuden, natsismin jälkeisen oikeistoradikalistisen liikehdinnän analysoimiseen Saksassa. Lopuksi sovellan Adornon tutkimuksia Suomen oloihin perussuomalaisten populistiseen retoriikkaan.</p>	
Asiasanat Frankfurtin koulukunta, Theodor Adorno, marxismi, leninismi, Neuvostoliiton filosofia, kriittinen teoria	
Säilytyspaikka Jyväskylän yliopisto	
Muita tietoja	

SISÄLLYSLUETTELO

1	JOHDANTO	4
2.	ANTISEMITISMI JA NEUVOSTOLIITON TOTALITARISMI - SAMAN KOLIKON KAKSI PUOLTA?	8
2.1	Saksalainen filosofia	8
2.2	Adornon ja marxilaisuuden yhteydet	11
2.2.1	Valistuksen ongelmat	16
2.3	Idän ja lännen filosofioiden jännitteet	17
2.4	Neuvostotalitarismin ja fasismin yhtäläisyydet	20
2.4.1	Neuvostoliiton taiteen propagandistinen luonne	23
2.4.2	Juutalaisten tieteilijöiden asema	24
3.	KULTTUURITEOLLISUUS	29
3.1	Theodor Adornon kulttuuriteollisuuden kritiikki.....	29
3.1.1	Ei-identtisyys-käsite ja Adornon poliittinen taiteen teoria	33
3.2	Musiikin poliittisuus	39
3.2.1	Adornon Sibelius-kritiikin poliittisuus	44
4.	AUTORITÄÄRINEN PERSONALLISUUS.....	47
4.1	Autoritäärinen ihmistyyppi antisemitismin mahdollistajana.....	47
4.2	Uusi oikeistoradikalismi natsi-Saksan jälkeen	50
5.	PÄÄTÄNTÖ	57
	LÄHDELUETTELO	59

1 JOHDANTO

Saksalainen filosofi, musiikin tutkija ja sosiologi Theodor Wiesengrund Adorno (1903–1969) oli saksalais-juutalaisen perheen ainoa lapsi. Maisterintutkielmassani tutkin hänen filosofiansa poliittisuutta analysoimalla hänen kulttuuriteollisuuden kritiikkiään taustateoriana. Puoliksi juutalaisen Adornon elämä 1900-luvun natsi-Saksan aikakaudella aiheutti Adornon kokemuksiin perustuvan filosofian poliittisen luonteen. Dialektiikka leimaa Adornon filosofiaa vahvasti. Adornon opettajana toiminut Hans Cornelius voidaan lukea uuskantilaisuuden koulukunnan edustajaksi. Corneliuksen opetukset vaikuttivat suuresti Adornon ajatteluun. Corneliuksen opetuksista Adorno otti vahvasti vaikutteita dialektiseen ajatteluunsa. Kun Corneliuksen filosofian päämääränä on saavuttaa harmonia ja yhtenäisyys, Adornon filosofiassa on täysin vastakkainen päämäärä: ei-identtisyys on Adornon filosofian perustava käsite. (Kuorikoski, 2006, s. 9-10.)

Adorno oli nuoruudestaan asti opiskellut musiikkia, toiminut musiikkikriitikona sekä opiskellut säveltämistä. Ei siis ole ihme, että Adorno kirjoitti paljon musiikista myös filosofisissa tutkielmissaan. Musiikin ja yhteiskunnan suhde oli Adornon mukaan erottamaton.

Tutkielmassani esittelen sekä Adornon musiikin, että taiteen filosofian poliittisuutta. Adorno on yhä nykyisinkin Suomessa ja Saksassa tunnettu rankasta Jean Sibeliusen sävellyksiin kohdistamasta kritiikistään. Sibelius-kritiikin käsittelyä on yleisesti leimannut Suomessa Sibeliusen näkeminen kansallissankarina, jonka kritisointi ei ole sallittua. Vaikka Adorno ei lämmennyt Sibeliusen tuotannolle, ei tule olettaa kritiikin perustuvan pelkkiin Sibeliuksen henkilönä kohdistuneisiin antipatioihin.

Selvitän Adornon aikalaisten, 1900-luvun tieteilijöiden asemaa idässä ja lännessä. Adorno tutustui Arnold Schönbergin hänen toimiessaan opettajana Wienissä. Adorno oli oppinut näkemään rationalismin myönteisenä ja vapauttavana. Kuitenkin stalinismin aikana Adorno alkoi nähdä rationalismin kielteisenä. (Kuorikoski, 2006, s. 11.) Adorno kritisoi myös stalinismia. Tämän vuoksi on perusteltua valaista myös neuvostofilosofiaa. Sekä Adornon että neuvostofilosofien juuret ovat marxilaisuudessa. Idän

ja lännen filosofiat eroavat toisistaan, mutta pyrin tuomaan esille myös yhteyksiä vertailun muodossa. Idän filosofiaa on totuttu pitämään voimakkaan ideologisena ja lännen filosofiaa voimakkaan tieteellisenä. Adornon valistusajattelun kritiikki osuu hyvin idän ja lännen tieteellisen perinteen kyseenalaistukseen. Kulttuuriteollisuuden lisäksi kulttuurisemiotiikan tutkimus on relevanttia tässä yhteydessä. Vaikka Adorno ei ole ottanut kantaa erityisesti neuvostofilosofiaan, sen käsittelyn relevanssi liittyy esimerkiksi virolaisen filosofian asemaan neuvostofilosofian ja lännen filosofian välisenä. Virolainen filosofia oli siten länsimaistunutta jo Neuvostoliiton aikana, että se kyseenalaisti neuvostofilosofian voimakkaan marxilaisen luonteen.

Erityisesti Adorno on ottanut paljon vaikutteita marxilaisuudesta, vaikka ei koskaan selkeästi kertonut olleensa marxisti. Adorno on pyrkinyt pysymään poliittisesti riippumattomana, mikä on vaikuttanut siihen, ettei Adorno ole tahtonut identifioitua marxistiksi, siitä huolimatta, että hänen perustamansa Frankfurtin koulukunta oli omaksunut kriittisen marxismin. Adorno perusti Max Horkheimerin, Herbert Marcusen, Erich Frommin, Leo Löwenthalin sekä Friedrich Pollockin kanssa Frankfurtin kriittisen koulukunnan, eli Sosiaalitutkimuksen instituutin 1920-luvulla. Kuitenkin suurin osa koulukunnan edustajista joutui lähtemään maanpakoon 1930-luvulla Saksan kansallissosialistisen puolueen noustua valtaan.

Adornon filosofia edustaa kolmea erilaista aikakautta, vaikka sen perusideat pysyvät siinä samoina eri vuosikymmenien aikana. Juutalaistaustaisten koulukunnan edustajien maanpako johti Adornon ajattelussa uuteen amerikkalaisen demokratian ja kapitalismin vaikutteiden aikaan. Kulttuuriteollisuuden kritiikkiin Yhdysvalloissa vietetty aika erityisesti vaikutti suuresti. Kuitenkin 1930-luvun lopulla, Frankfurtin koulukunnan monitieteellinen materialismi teki tilaa filosofisemmalle otteelle. Yhteiskuntateoreetikoiden kriittinen suhtautumistapa teki lopullisen eron työväenluokkaan, joka oli osoittanut voimattomuutensa natsiterrorin edessä. (Kotkavirta, 1991, s. 178.) Kotkavirta (1991, s. 179) kertoo instituutin siirtymisen monitieteellisestä ohjelmasta johtuneen todellisuudessa instituutin sisäisistä ristiriidoista. Juutalaisvainojen päätyttyä, Sosiaalitutkimuksen instituutti siirtyi takaisin Saksaan. Instituutin siirtyminen ei ollut kuitenkaan itsestäänselvyys. Oli myös huomattavissa, ettei Adornon filosofia ollut enää entisensä instituutin Saksaan paluun jälkeen. Adornon suhtautuminen yliopistoon ja vasemmistointellektuelleihin oli peruuttamattomasti muuttunut sen jälkeen, kun hän huomasi, ettei kukaan heistä asettunut puolustamaan häntä yliopiston juutalaisvastaisuudelta. Hänen uransa eteni myös Saksaan paluun jälkeen hitaasti. (Kotkavirta, 1991, s. 59.)

Neuvostofilosofian tutkimus on tärkeää taustoitusta aiheeseen myös siksi, että Hannah Arendtin totalitarismin analyysi käsittelee natsi-Saksan antisemitismiiä ja fasismin nousua luontevasti Neuvostoliiton totalitarististen diktatuurien analyysien rinnalla. Adorno ei selkeästi ota kantaa Venäjään tai Neuvostoliittoon lukuunottamatta yksittäisiä huomioita stalinismista. Adornon ja Arendtin poliittista teoriaa ei ole myöskään totuttu tulkitsemaan rinnakkain, vaikka molemmat tekevät hyvin

samankaltaisia analyttisiä huomioita natsismin ideologiasta. Vaikka heidän filosofi-oissaan on eroja, totalitarististen diktatuurien vallankäytön analyysi noudattelee pitkälti samoja teemoja. He ovat toimineet samaan aikaan yhteiskuntafilosofian kentällä. Lisäksi molemmilla on ollut hyvin samankaltaisia elämänkokemuksia.

Tutkin Adornon filosofiaa hermeneuttisesta näkökulmasta. Tutkimustapani on laadullinen tutkimus. Kytken Adornon filosofian saksalaiseen ajatteluperinteeseen, mutta otan huomioon Euroopan yleisen tilanteen ja marxilaisen filosofian lähtökohdat Venäjällä. Käsittelen Adornon omaksumaa marxilaisuutta ja marxismia ensisijaisesti tieteenä, jonka juuret ovat poliittisessa ideologiassa. Tuon esille näkökulmia, joiden mukaan idän ja lännen marxilaisuutta ei tule katsoa toisistaan täysin erillisinä tieteinä.

Pyrin esittelemään Adornon musiikinfilosofiaa ja Sibelius-kritiikkiä neutraalista näkökulmasta, huomioiden historiallisen tilanteen, joka on johtanut Sibeliuksen poliittisiin kannanottoihin. Toisaalta myöskään Adornon Sibelius-kritiikkiä ei tule suoralta kädeltä leimata epätieteelliseksi tai liiallisesti mielipiteiden värittämäksi. Uskon, että Sibelius-kritiikkiä on mahdollista käsitellä musiikillisesti, mutta huomioiden myös ajalle ominainen poliittinen ilmapiiri. Adornon mukaan yhteiskunta ja taide ovat erottamattomia, joten Sibeliukselta ei ole mahdollista tutkia erillään politiikasta.

Kulttuuriteollisuuden kritiikin viitekehykseen sekä aikalaisuutensa poliittiseen tilanteeseen viitaten seuraa lopuksi Adornon käytännön huomioita äärioikeiston nousuun. Adornon näkökulma ja kritiikki oikeistoradikalistista retoriikkaa kohtaan on ollut tarkkanäköistä. Vaikka oikeistoradikalismien syntyä tulee lukea aikalaisanalyysinä tai aikalaisdiagnoosina, on osa tulkittavissa myös nykyaikaan sopivaksi. Suuri osa aikalaiskritiikistä oikeistoradikaaleja liikkeitä kohtaan on jopa sellaisenaan huomattavissa nykyisessä oikeistoradikaalissa liikehdinnässä.

Lähtökohtaisesti tutkimuksen kohteena olevan filosofin henkilökohtaisen elämän ei tule olla tieteellisen tutkimuksen kannalta merkittävässä roolissa. Tähän oletukseen nähden olen kuitenkin sisällyttänyt tutkimukseeni melko suuren määrän pohdintaa tutkittavien taustoihin ja poliittisiin mielipiteisiin liittyen. Yhdenvertaisuuslaissa (1325/2014 8§) säädetään syrjinnän kiellosta:

”Ketään ei saa syrjiä iän, alkuperän, kansalaisuuden, kielen, uskonnon, vakaumuksen, mielipiteen, poliittisen toiminnan, perhesuhteiden, terveydentilan, vammaisuuden, seksuaalisen suuntautumisen tai muun henkilöön liittyvän syyn perusteella. Syrjintä on kielletty riippumatta siitä, perustuuko se henkilöä itseään vai jotakuta toista koskevaan tosiseikkaan tai oletukseen” (finlex.fi)

Syrjinnän kieltävä laki koskee kaikkea toimintaa, myös tieteellistä tutkimusta. Olen tutkimusta tehdessäni joutunut pohtimaan erityisen paljon, minkä verran tai onko ylipäänsä hyväksyttävää tuoda esille filosofien yksityiselämään liittyviä asioita. Kaikki esille tuomani seikat ovat kuitenkin peräisin tieteellisistä julkaisuista ja kommentaareista. On ollut yllättävää huomata, kuinka paljon tieteelliset julkaisut tuovat

filosofien yksityisasioiden esille. Tästä olen päätellyt, että joissakin tapauksissa kyseiset kysymykset ovat relevantteja. Myös tässä tapauksessa käsittelemäni aiheen kannalta poliittisten mielipiteiden ja taustojen vaikutukset on huomioitava. Samoja kysymyksiä on selvästi pohtinut myös Frankfurtin koulukunnan jäsenen Herbert Marcusen (1898–1979) poika Peter Marcuse osallistuessaan isänsä aiemmin julkaisemattomien yksityisten kirjoitusten julkaisuun. Hän kuitenkin tuli tulokseen, että henkilökohtainen historia on erottamattomasti kietoutunut poliittisiin ja tieteellisiin tapahtumiin, joten myös yksityisten asioiden käsittely on perusteltua. (Marcuse & Kellner, 1998.)

Kysyessäni, missä määrin Adornon filosofia on poliittista, on jo tiedossa, että kysymykseen on mahdotonta vastata tyhjentävästi. Adorno itsekään ei usko, että filosofi eläisi tyhjiössä, jossa hänen taustallaan ei ole vaikutusta. Painotan kuitenkin, että kyse tämän tutkielman kohdalla on tulkinnoista. On mahdollista arvioida, mutta mahdotonta erotella, minkä verran esimerkiksi Adornon Sibeliuksen kritiikistä on poliittisiin mielipiteisiin perustuvaa ja mikä ”puhtaasti” musiikkitieteellistä. Erityisen haastavan aiheesta tekee se, ettei minulla ole vaadittavaa musiikkitieteellistä asiantuntemusta. Adornon filosofiassa taide ja yhteiskunta ovat erottamattomia.

Adornon tutkimukset kansallissosialismista ovat kysymyksiä, joita olen tutkinut tutkielman edetessä. Jotta aiheen tutkiminen olisi mahdollisimman puolueetonta, olen katsonut tarpeelliseksi tuoda esiin Adornon kansallissosialismin kritiikissä ensikäden lähteitä myös Adornon näkemyksiin nähden vastakkaiselta puolelta, esimerkiksi Adolf Hitleriltä. Esimerkiksi Sibeliuksen kritiikkiä en tahdo leimata pelkkiin mielipiteisiin perustuvaksi, mutta en pyri myöskään tekemään Sibeliuksesta sankarihahmoa, jonka musiikki olisi jotakin pyhää, jota kohtaan ei saisi esittää kritiikkiä.

Adornon filosofiassa on varsin monia käsitteitä, joiden määrittelyt eivät ole selkeitä. Tämä liittyy myös Adornon filosofiseen tutkimusotteeseen, jossa käsitteiden määrittely ei ole koskaan täysin mahdollista alistamatta käsitettä ja samalla tietoa määrittelyiden alle. Käsite on siis aina ei-identtinen konstellatio. Konstellatiolla Adorno tarkoittaa ajatusrakennelmaa, joka on muuttuvainen. Pyrin valaisemaan uudet käsitteet tekstissäni samalla kuin ne tulevat ensimmäistä kertaa esille. Yleisesti tässä tutkielmassa käyttämiäni käsitteitä ovat marxismi ja marxilaisuus. Marxilaisuudella tarkoitan tieteellistä marxilaisuutta. Huomattavaa on, että kriittisen teorian teoreetikot ovat myös omaksuneet kriittistä marxismia, jolla on ideologinen perusta.

Tutkielmani päätavoitteena toimii Theodor Adornon filosofian poliittisuuden esittely. Tutkimuskysymykset ovat: mikä on historiallisen poliittisen tilanteen vaikutus Theodor Adornon filosofiaan sekä missä määrin hänen musiikkinsa ja taiteen filosofiansa on poliittista.

2. ANTISEMITISMI JA NEUVOSTOLIITON TOTALITARISMI - SAMAN KOLIKON KAKSI PUOLTA?

2.1 Saksalainen filosofia

Saksalaisena filosofina Adorno on toiminut saksalaisen akateemisen ympäristön tärkeänä postmodernin ajan kehittäjänä ja muovaajana. Musiikin tutkijana ja filosofina Adornon filosofia on käsittänyt monia tieteenaloja (Roberts, 1988, s. 270). Mannermaisen filosofian ja englanninkielisen analyttisen filosofian välinen kuilu on kaventunut viimeisten vuosikymmenien aikana. Tästä huolimatta englanninkielisten ja saksankielisten filosofien välille on noussut esteeksi filosofien filologisen asiantuntemuksen väheneminen. 1800-luvulla suurin osa filosofeista osasi kieliä, joita enää harva filosofian opiskelija osaa: saksaa, latinaa, kreikkaa tai italiaa. Poikkeuksena toimii ranskankielinen filosofinen perinne, joka on tehnyt vaikutuksen englanninkielisiin viime vuosikymmenten aikana. Ranskalaisen filosofian trendit, kuten strukturalismi, postmodernismi ja eksistentialismi ovat rantautuneet nopeasti anglosaksisiin maihin. On unohdettu, että ranskankielisillä on etuna filosofisen perinteen korostaminen sekä pääsy myös alkuperäisiin lähteisiin. Muihin kieliin rantautuneet filosofiset keskustelut ovat usein vain pieni osa kokonaisuutta. Ranskankielisille esimerkiksi Gilles Deleuzen filosofiset tutkimukset näyttävät osana filosofista keskustelua, eivät innovaatioina kuten englantia puhuvissa maissa. (Roberts, 1988, s. 1-2.)

Filosofialla itsellään ei ole identiteettiä. Se toimii pikemminkin välineenä. Myös filosofiset ideat muodostuvat merkittäviksi, kun ne kietoutuvat instituutioihin. Jotkut filosofian alat, kuten poliittinen filosofia ja estetiikka saavat muuttuvia merkityksiä muuttuvien instituutioiden ja yhteisöjen kautta. Myös estetiikan peruskysymykset pysyvät samoina aikojen kuluessa, vaikka kysymysten historiallinen merkitys

muuttuu. Syy sille, miksi Adorno ja Heidegger näkyvät filosofisissa keskusteluissa, vaikka heidän ideansa eivät olleet valtavirtaa, johtuu akateemisen filosofian radikalisoitumisesta vuoden 1918 jälkeen. (Roberts, 1988, s. 3-5.)

Georg Wilhelm Friedrich Hegelin (1770–1831) mukaan päättely on aina sidoksissa historialliseen aikaan. Vapaus on sidoksissa aikaan. Jokainen ihmisen kokemus on sidoksissa historialliseen aikaan ja paikkaan. Vapaus näyttää itsensä eri tavoilla eri aikoina, mutta on filosofinen idea, joka säilyy itsessään samana. Myös filosofinen päättely on sidoksissa historialliseen tilanteeseen. Hegelin mukaan vapaus on osana ihmisen päättelyä, joka itsessään toimii aina historiallisessa kontekstissa. Nykyisin hegeliläiset idealistit uskovat vapauden olevan kaikessa läsnä, myös ymmärryksessä. Toiset uskovat, ettei ymmärrys voi päästä käsiksi vapauteen. Näkökulma vapauteen vaikuttaa siihen, millaiseen historiankäsitykseen uskomme. Arkaainen historiankäsitys ei usko ihmisen vapauteen. Mikäli vapautta on olemassa, kysymys siitä ei ole merkittävä. Arkaainen historiankäsitys on pakanallinen. Sen vastakohtana toimii messiaaninen, juutalaiskristillinen historiankäsitys. Juutalais-kristillisessä perinteessä vapaa tahto sekä valinnan mahdollisuus on keskeistä. (Roberts, 1988, s. 6.)

Georg Lukács (1885–1971) oli luultavasti 1900-luvun tärkein marxilainen filosofi. Hän oli aktiivinen politiikassa. Vuonna 1923 hän kirjoitti tekstin *History and Class Consciousness*, jota pidetään yhtenä merkittävimpänä lähteenä Lukácsin filosofiseen ja poliittiseen ajatteluun. Sara Nadal-Melsió esittää, että Lukácsin merkittävä rooli realismin kannattajana on usein unohdettu, vaikka se muodostaa hänen poliittisen ja esteettisen teoriansa ytimen. Hän on kehittänyt myös kriittisen suhtautumistavan marxismiin. Myöhemmissä kirjoituksissaan, 1930-luvulla hän kehitti filosofista marxilaista teoriaansa eteenpäin nimeämällä aikaisemmin käyttämiään termejä uudelleen. Hän alkoi käyttää koodisanoja ”naturalismi” ja ”realismi” aikaisempien ”reifikaatio” ja ”totaliteetti” sijasta. (Nadal-Melsió, 2004, s. 62.) Adorno käytti kuitenkin usein myöhäistuotannossaan totaliteetti-termiä kuvailemaan kritisoimaansa Hegelin esittämää valistuksen dialektista henkistä kehitystä. Adornon ajattelu soti totaliteetteja vastaan. Tämä johti Adornon negatiivisen dialektiikan kehitykseen. Lukács kirjoitti myös antifasistisen Saksan modernin filosofian historiaa käsittelevän teoksen *The Destruction of Reason* (1954). Lukács kehitti idean messiaanisesta utopiasta, jonka lähestymistapa maailman kehitystä kohtaan oli radikaali ja nopea vallankumousaate. Tämä aate oli lähtöisin Venäjän vuonna 1917 alkaneesta vallankumouksesta. Ajatus oli, että se, mikä oli mahdollista tapahtua Venäjällä, oli mahdollista myös Saksassa. Odotus vallankumouksen mahdollisuuteen ei vaikuttanut Saksassa ainoastaan poliittiseen varemmissiin. (Roberts, 1988, s. 235.)

Myös Martin Heideggerin filosofiassa on huomattavissa toive vanhan maailmanjärjestyksen radikaalista murroksesta. Lukácsin mukaan kapitalismi on epäinhimillistä sen alaisuudessa eläville. Hän väitti, että kapitalismin alla eläminen vaikuttaa inhimillisiin kokemuksiin. Esimerkkinä vapaan tahdon vastaisesta ja siten epäinhimillisestä kokemuksesta Lukács esittää liittyvän työntekoon. Jos ihmisen on

pakko tehdä työtä, hänen yksilöllisillä valinnoillaan ei enää ole merkitystä. Lukács vahvistaa oikeaksi marxilaisen teorian hyödykefetisismiin, jossa ihmisen työn tulokset fetisoidaan hyödykkeiksi. Ihmisistä ei myöskään olla kiinnostuneita ihmisinä, vaan fetisoituina objekteina, joiden tehtävänä on toimia myynnin edistäjinä. Hyödykefetisismissä hyödyke on abstrakti käsite toisin kuin tavara. Hyödykkeen tehtävänä on toimia ihmisten välisen suhteiden vaihtoarvon määrittelijöinä. Kapitalismi ei myöskään ole kiinnostunut yksilöllisestä ihmisen valmistamasta tavarasta, vaan se tarvitsee massatuotantoa. Työn tulosten ollessa vaihtoarvoa määritteleviä hyödykkeitä, työntekijöiden on asetettava itsensä markkinoille itsekin vaihtoarvon omaavina ja keskenään vertailtavina hyödykkeinä. Vaikka työntekijä enää vaivoin onnistuu omistamaan työnsä tulokset, hän joutuu esittämään itsensä subjektina, ja töidensä omistajana. (Roberts, 1988, s. 235-238.) Ihminen joutuessaan itse markkinoitavaksi välineeksi pyrkii kieltämään oman työnsä tulosten vaihdon kautta saadun oman vaihtoarvonsa ja esiintymään subjektina ja työnsä omistajana, jotta voisi säilyttää illuusion työntekonsa vapaaehtoisesta toiminnasta.

Martin Heidegger (1889–1976) oli poliittisilta mielipiteiltään kansallissosialismin kannattaja. Hänen yhteytensä natseihin aiheutti enemmän keskustelua akateemisessa ympäristössä kuin Lukácsin epäilty stalinismi. Tämä johtui Julian Robertsin (1988) mukaan siitä, ettei Heidegger pyrkinyt selittämään poliittisia mielipiteitään ammatillisissa yhteyksissä (s. 255). Hänelle kansallissosialistinen vallankumous oli enemmän poliittisen heräämisen aikaa kuin vallankumous (Roberts, 1988, s. 255). Hänen teoksensa *Aika ja oleminen*, jonka alkuperäisteos *Sein und Zeit* julkaistiin vuonna 1927, herätti tieteessä runsaasti keskustelua. Heidegger kyseenalaisti teoksessaan modernin eurooppalaisen filosofian itseymmärryksen. Heideggerin positivismin kritiikki 1920-luvulla on samankaltaista kuin marxilaisten ajattelu 1920-luvulla. Länsimaista marxismia tutkivat Georg Lukács, Karl Korsch sekä Ernst Bloch. Historiallinen materialismi nähtiin tieteellisyyteen perustuvana sosialismina. He yhdistivät länsimaista marxismia kriittisesti muihin teorioihin. Tämä kriittinen marxismin omaksuminen oli Adornon, Horkheimerin sekä Marcusen perustaman Frankfurtin koulukunnan perusta. He olivat itsenäisiä marxismia poliittisissa teorioissaan esiin tuovia ajattelijoita, joiden lähtökohta tutkimukseen oli muun muassa analysoida sosialistisen vallankumouksen epäonnistumista Saksassa. (Immanen, luku 1.)

Heideggerin analyysi näyttäytyi Frankfurtin koulukunnan edustajille suurimpana haastajana (Immanen, 2020). Tämä on mahdollinen syy sille, miksi Adorno ei hyväksynyt Heideggerin ideoita. Ensimmäisen maailmansodan jälkeinen antisemitistisen ajattelun nousu oli toinen mahdollinen syy. Heideggerin teesit näyttelivät tärkeää roolia Frankfurtin koulukunnan muodostumisessa aikakauden yhdeksi merkittävimmistä filosofisista koulukunnista.

Vaikka Martin Heidegger ei koskaan julkaistuissa teksteissään kommentoinut Frankfurtin koulukunnan edustajien kritiikkiä omia teesejään kohtaan, Frankfurtin koulukunnan edustajat suhtautuivat Heideggerin teksteihin korostetun kriittisesti.

Samoin kuin Arendt, myös Frankfurtin koulukunnan edustajat suhtautuivat Heideggerin ajatuksiin olemisen äärellisyydestä epäilevästi. Heideggerin ajatusten nähtiin olevan vaarallisen lähellä Hitlerin propagandaa (Immanen 2020, luku 1).

Adorno oli saksalaisten akateemisten modernin ajan filosofien jatkumossa tärkeä esteettisen teorian kehittäjä. Adornon esteettinen teoria huipentui hänen postuumisti julkaistuun teokseensa *Esteettinen teoria, Ästhetische Theorie* (1970). Adorno koki aikalaistensa tavoin kansallissosialismin ja antisemitismin nousun vuoden 1918 jälkeen. Kansallissosialismin nousu varjosti Adornon uraa merkittävästi. Adornon juutalaisesta tausta sekä aikaisempi tutkimuksensa Sosiaalitutkimuksen instituutissa vasemmistoteoreetikkojen läheisyydessä, sekä hänen kiinnostuksensa Lukácsin kriittiseen marxismiin toivat hänet lähelle sosialismia. Polarisoitunut poliittinen tilanne edisti myös tiedeyhteisöjen kahtiajakautumista. (Roberts, 1988, s. 270.) Adornon ajatellaan helposti jalostaneen dialektisesti saksalaisten filosofien perinteistä idealismia, mutta hänen ajattelunsa perusta materialismissa teki hänestä saksalaisista idealisteista merkittävästi poikkeavan filosofin.

2.2 Adornon ja marxilaisuuden yhteydet

Robertsin (1988) mukaan Adornoa ei voi lukea marxilaiseksi filosofiksi (s. 270). Adorno jalosti Lukácsin ja marxilaisten ideoita omaan käyttöönsä. Hän ei millään tavalla tuo akateemisissa teksteissään esille Lukácsin tapaista vallankumouksen ihanointia (Roberts, 1988, s. 270). Karl Marxin ja Friedrich Engelsin alun perin vuonna 1872 kirjoittama *Kommunistisen puolueen manifesti* sopii Adornon ajattelun kanssa yhteen vain kaukaisesti. Suhtautuminen palkkatyöläisten luokan ja porvareiden väliseen valtasuhteeseen oli Marxin ja Engelsin kommunistisessa julistuksessa radikaalin erilaista Adornon filosofiaan verrattuna. Marx ja Engels näkivät koko yhteiskunnan historian luokkataisteluiden historiana, jossa sortaja ja sorrettu olivat aina olleet jyrkästi vastakkain (Marx & Engels, 1972, ss. 19-20). Adorno ei kuitenkaan asettunut jyrkästi leninismia vastaan. Mahdollisesti tämä johtui siitä, että esimerkiksi Vladimir Lenin (1870–1924) piti Venäjän vallankumouksen eräänä tärkeänä tavoitteena Venäjän juutalaisten kansalaisoikeuksien turvaamista. Lenin suhtautui juutalaisvainoihin erityisen tunteellisesti. Hän piti häpeällisenä, että aikaisempi tsaarivalta on vainonnut juutalaisia (Marek & Fischer, 1970, s. 54).

Vaikka Adornoa ei pitäisi suoraan marxilaisena filosofina, on poliittista marxilaisuutta ja fasismia on kuitenkin tutkittava samanaikaisesti, sillä marxilaisuus ja kansallissosialismi ovat polaaraisesti eroavia aatteita. Adolf Hitler kirjoittaa Kansallissosialistisen työväenpuolueen tavoitteita käsittelevässä teoksessaan *Taisteluni (II osa)* (1941) marxilaisuuden olevan vihollinen porvarilliselle maailmankuvulle. Hitlerin

mukaan marxilaisuus on parlamentaarisen demokratian puolella vain siihen asti, kun demokratia hyödyttää heitä itseään (Hitler, 1941, s. 9-10). Marxilaisuus on kansallissosialismiin verrattuna vastakkaista, vaikka avoin halveksunta porvareita kohtaan on näkyvillä molemmilla polaarilla poliittisilla ryhmittymillä.

Marxin vaikutus Adornoon on usein ohitettu, vaikka kriittinen teoria perustuu kriittiseen marxismin omaksumiseen. Kulttuuriteollisuuden kritiikin keskittyminen marxilaiseen teoriaan pääoman pyrkimyksistä laajentua jatkuvasti viittaa vahvasti marxilaiseen tulkintaan. Myös Adornon musiikin tutkimuksessa on ”vahva marxilainen vire” (Moisio, 2008, s. 87). Adornon ja marxilaisuuden yhteys on usein ohitettu, koska suoria viittauksia Adornon teksteistä marxilaisiin teoreetikoihin ole useita löydettävissä. Tästä huolimatta Marx vaikuttaa taustalla Adornon teksteissä. Esimerkiksi kirjoittaessaan taideteosten fetissiluonteesta Adorno tarkoittaa Marxilta omaksuttua termiä tavarafetisismistä (Pieniniemi, 2020, s. 83). Monet länsimaiset sekä venäläiset tieteilijät ovat kirjoittaneet kulttuurin fetisoitumisesta. Esimerkiksi venäläinen post-strukturalisti Mihail Iampolski kirjoittaa, että markkinoiden puuttuessa fetisointikulttuuri korvaa rahan ja vaihtoarvon (Waldstein, 2008, s. 73).

Selkeämmin Adornon yhteiskuntafilosofian yhteys ilmenee Hegeliin. Hegel seuraa Aristoteleen ajatusta, että kaikkien tekojen olisi tähdättävä hyvään. Hegelille hyvät teot ovat universaalisti ja objektiivisesti arvioiden hyviä, eivät pelkästään omatuntoon perustuvia (Rockmore, 2002, s. 20-21). Adorno tutkii Hegelin idealismia, ja jalostaa sitä omassa yhteiskuntafilosofiassaan. Kant ja Hegel olivat hänen ajattelulleen merkittävimpiä filosofi, ja hän kehitti Marcusen ja Horkheimerin sekä marxilaisista suuntauksista eroavia lukutapoja (Kotkavirta, 1999b, s. 104). Adorno pyrkii tuomaan esiin Hegelin filosofian termiä henki, joka on ei-identtinen, mutta ei kuitenkaan vastakohtaiseksi asetettu materiaalsen maailman kanssa. Adornon ajattelussa henki ilmenee yhteiskunnallisena kokonaisuutena. Adornon mukaan henki näkyy yhteytenä kaikkien subjektien ja objektien välillä. (Kotkavirta, 1999b, s. 106.)

Kotkavirran mukaan länsimainen marxismi on selkeästi erotettavissa itämaisestä marxismista. Hän käsittelee länsimaisen marxismin käynnistymistä erillisenä ilmiönä, jonka Georg Lukács ja Karl Korsch aloittivat ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Adornon filosofiassa marxismi on hänen mukaansa ollut aina tieteellistä. Adornon filosofian marxilaisen elementin voikin nähdä pitäytyvän länsimaisessa perinteessä. (Kotkavirta, 1999c, s. 63.)

Kokonaisuuden totaliteetti aiheuttaa Adornon ajattelussa vaihtosuhteisiin perustuvan yhteiskunnan. Hegelin ja marxismin yhteys on usein ymmärretty väärin: Marxin ajatuksista kiinnostuneet ovat harvoin kiinnostuneet tuntemaan Hegelin ajatuksia (Rockmore, 2002, s. 15). On kuitenkin virheellistä ajatella, ettei Marxilla ole yhteyttä Hegelin filosofiaan. Marxia luetaan usein poliittisen Neuvostofilosofian tradition kautta, johon liittyy myös Marxin ja Friedrich Engelsin yhteistyö. Tästä huolimatta on olemassa muitakin tapoja tulkita Marxia. Marxin tieteellinen ja ideologiasta irrotettu lukutapa on sellaisenaan tärkeä osa myös länsimaista filosofian perinnettä.

Adorno välttää suoria viittauksia Marxiin, koska haluaa säilyttää poliittisen riippumattomuutensa. Simo Pieniniemen mukaan marxismi on ollut 1900-luvun alkupuolella poliittisesti erittäin latautunut termi (Pieniniemi, 2020, s. 83). Adornolle marxismi ei ollut ensisijaisesti ideologia, vaan tieteellinen ajattelutapa. Poliittisesti latautuneen termin välttäminen on ymmärrettävää länsimaisessa akateemisessa viitekehyksessä, jossa marxismia pidettiin ensisijaisesti poliittisena ideologiana.

Huomionarvoista on, ettei viittauksia myöskään Hannah Arendtin (1906–1975) teksteihin löydy Adornon teoksista, vaikka molempien poliittinen filosofia noudattaa samoja teemoja samankaltaisten elämäkokemusten muodossa. Arendt kirjoittaa totalitaristisista yhteiskunnista ja antisemitismistä sekä kansallissosialismista teoksessaan *Totalitarismin synty* (1951). Hän näkee molemmat järjestelmät pikemminkin saman järjestelmän ilmentyminä kuin erilaisina ideologioina. Adorno keskittyy tutkimaan lähinnä kansallissosialismia, vaikka huomaakin ongelmia totalitaristisissa yhteiskunnissa.

Adorno ja Arendt kuitenkin eivät ajatelleet samoin modernista amerikkalaisesta yhteiskunnasta. Joanna Vecchiarelli Scott on tulkinnut tämän johtuneen heidän erilaisista kokemuksistaan Yhdysvalloissa (Loisa, 2008, s. 151). Mielenkiintoinen on kuitenkin Sophie Loidoltin huomio siitä, että Arendt joutui akateemisessa ympäristössä marginalisoituun asemaan, koska oli rakkaussuhteessa natsipuolueyhteyksiä omaavan Heideggerin kanssa (Loidolt, 2017, s. 17). Tämä on mahdollinen syy sille, miksi Adorno ei viitannut Arendtiin millään tavalla. Vaikka Adornon ja Arendtin ideat erosivat toisistaan, heidän tekstinsä käsitelivät samoja teemoja. Adorno ja Arendt tunsivat toisensa ainakin Carl Djerassin näytelmiksi käsikirjoitetussa tekstissä *Foreplay: Hannah Arendt, the Two Adornos and Walter Benjamin* (2011), jotka hän kirjoitti dialogien muotoon.

Kyse on fiktiivisistä, näytelmän käsikirjoituksen muotoon dramatisoiduista keskusteluista tieteilijöiden välillä. Keskustelu henkilöhahmojen välillä on spekulatiivista. Ne perustuvat Djerassin aikaisempaan teokseen *Four Jews on Parnassus – A Conversation: Benjamin, Adorno, Scholem, Schönberg* (2008) – joka hänen mukaansa sai hänet spekuloidaan tieteilijöiden yksityiselämiin liittyviä yhteyksiä. Vaikka muoto ei tekstissä ole empiirisen tieteellinen, Djerassi väittää käsittelemiensä teemojen, kuten sekä ammatillisen että yksityiselämään liittyneen mustasukkaisuuden ilmenneen hänen aikaisemmissa biografisissa tutkimuksissaan. Hän ei kuitenkaan suoraan valaise, miltä osin näytelmä on tositapahtumiin perustuva. Esimerkiksi Adornon ja Arendtin väliset yhteydet eivät ole tulleet laajasti ilmi muualla. Djerassin mukaan Adorno ja Arendt eivät pitäneet toisistaan. (Djerassi, 2011, v.)

Pieniniemi (2020) väittää, että kriittinen teoria on todellisuudessa Horkheimerin kehittänyt peitenimi marxismille (s. 84). On ymmärrettävää, että Adorno vältteli marxismi-termin käyttöä. Adorno itse toteaa vuonna 1967 pitämällään luennolla, että kommunismi toimii pelkkänä leimakirveenä (Adorno, 2020, s. 30). Todennäköisesti Adorno ajatteli samoin marxismi-termistä. Myös oikeistoradikaalien käyttämää

termiä ”vasemmistointellektuelli” käytettiin leimaamistarkoituksessa (Adorno, 2020, s. 32). Tämän kaltaisten termien käyttö halventamistarkoituksessa kuvastaa asennetta, joka ensimmäisen maailmansodan jälkeen on vallinnut tiedettä kohtaan.

Luultavimmin marxismi-termin välttelyyn oli ollut historiallinen käytännön pakon sanelema syy. Adornon uran alussa 1930-luvulla asenteet marxismia kohtaan kovenivat äkkiä, mikä johti Adornon sekä monien muiden maanpakoon. Vaikka Yhdysvallat tarjosikin turvallisen tilan, myös Yhdysvaltojen poliittinen ilmapiiri oli kiristymässä, ja Adornoa sekä Horkheimeria seurattiin FBI:n sekä valtion toimesta. Heidä epäiltiin vallankumouksellisesta toiminnasta. Heidän liikkeitään seurattiin ja lisäksi seurattiin myös koulukunnan sisäistä kirjeenvaihtoa. (Pieniniemi, 2020, s. 84.)

Marxismia välttelevä asenne on seurannut tiedettä nykyaikaan asti. Tämä on johdannut siihen, että Adornoa ja marxismia luetaan usein toisistaan irrotettuina. Adornon marxismi on ns. länsimarxismia, joka eroaa Adornoa edeltävästä marxilaisuudesta. (Pieniniemi, 2020, s. 85.)

Ensimmäisen maailmansodan jälkeistä marxismia leimasi toiveikkuus. Frankfurtin koululaiset eivät kuitenkaan uskoneet muutoksen olevan mahdollinen omana aikanaan. Länsimarxismien erityispiirteenä oli akateemisuus. Aikaisemmin marxilaiset teoreetikot olivat olleet työväenliikkeiden tai poliittisten puolueiden johtajia. Tyypillisesti länsimarxilaiset teoreetikot eivät olleet mukana puoluepolitiikassa. Adorno oli koko uransa poliittisesti sitoutumaton. Toisaalta Adornon johtaman sosiaalitutkimuksen instituutin Louis Althusser ja Georg Lukács kuuluivat kommunistiseen puolueeseen, ja Lukács toimi jopa ministerinä. (Pieniniemi, 2020, s. 92.)

Idän ja lännen filosofian eriytyminen ei ollut 1800-luvun lopulla noudattanut itsestään selviä jakoja. Talouspoliittinen kehitys vaikutti poliittisten aatteiden omaksumiseen ja suosioon, mutta suoria yhteyksiä ei voida vetää esimerkiksi talouden suhdanteiden vaihtelujen ja aatteiden suosion välille. Oikeistoradikalismien ja talouden välillä on rakenteellinen suhde, mutta se ei seuraa yksinkertaisesti talouden kausittaisia vaihteluita. Adorno näkee valistuksen itsessään ongelmalliseksi ja itsetuhoiseksi (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 16). Usein marxilaista filosofiaa leimaa leniniläinen tulkinta, jolla viitataan Marxin ja Engelsin yhteiseen tuotantoon. Marx ja Engels kirjoittivat Venäjän yhteiskunnallisesta kehityksestä. 1800-luvun lopulla Lenin tutustui Marxin teoksiin, ja lopulta luki niistä lähes kaikki, vaikka hänen täytyi kääntää ne saksan kielestä venäjäksi. Hän sovelsi marxilaista ajattelua Venäjän olosuhteisiin, vaikka tsaarin Venäjällä monet Marxin ja Engelsin teokset olivat kiellettyjä. 1800-luvun loppua kohti kapitalismin kehityksen myötä myös marxilaiset näkemykset yleistyivät. (Minkkinen, 2006, s. 188-191.)

Adornoa ei usein yhdistetä Venäjään, neuvostofilosofiaan, leninismiin ja marxismiin. Pyrin tuomaan esille yhtäläisyyksiä vertailemalla Adornon marxismia neuvostomarxismiin historiallisessa ajassa. Perinteinen tulkinta, jonka mukaan länsimaisen 1960–1970-lukujen teoreettisen länsimarxistisen filosofian juuret ovat 1920-luvun neuvostofilosofiassa on nykyisin haastettu (Renfrew & Tikhanov, 2009, s. i). Vaikka

nykyisin on huomioitu eroavuudet, on neuvostofilosofian ja länsimarxismmin välillä myös yhtäläisyyksiä ja länsimarxismi on kehittynyt osittain rinnakkain neuvostofilosofian kanssa. Adornolta ei löydy suoria viittauksia Leniniin. Tämä ei tarkoita, etteikö Lenin ole voinut vaikuttaa hänen filosofiaansa. Adornolla oli tapana puhua poliittisesti latautuneista termeistä salanimillä.

Jos Adornon ja marxismmin yhteyksiä luetaan Hegelin filosofian kautta, yhteys tulee selkeämmäksi. Adornon mukaan Hegelin ajatus kaikkeen yhteiskunnalliseen olemiseen ulottuvasta hengestä on sitä mukaa tosi, että henki on siinä mielessä kokonainen, että se ulottuu kaikenlaisiin valtasuhteisiin. Subjektin ja objektin suhde on Adornon filosofiassa kuitenkin ristiriitaisuuksiin perustuva. Toisin kuin Hegel, Adorno ei esitä dialektiikkaa subjektin ja objektin välisenä dialektiikkana, josta lopulta muodostuu samuuden kokonaisuus. Adornon ajattelussa subjektia ja objektia ei tulkita niistä käsin, vaan niiden ylittävästä näkökulmasta: subjekti ei ole koskaan kokonaisuudessaan subjekti eikä objekti myöskään objekti. (Kotkavirta, 1999b, s. 106-107.)

Länsimaisen 1960–1970-luvun teoreettisen marxilaisen filosofian juuret ovat jäljitettävissä neuvostomarxiin, vaikka näkemystä on myöhemmin kyseenalaistettu. Adorno ei kiellä akateemisen filosofian oikeutusta, vaikka kritisoikin sitä ankarasti. Toisin kuin Frankfurtin koulukunnan Max Horkheimerin ja Herbert Marcusen mukaan, Adornon mukaan filosofian tehtävänä ei ole ensisijaisesti tuottaa eri tieteenalojen tutkimuksia yhteen kokoavia tulkintoja ja niiden kautta aikakautta käsitteleviä arvostelmia, vaan etsiä totuutta, joka häviää samalla kun se tulee paljastetuksi. Kotkavirran mukaan ei-identtisyyden käsite on ainutlaatuisesti Adornon filosofiaan liitettävä käsite. Adornolla ei-identtisyys on sidoksissa myös tieteenfilosofiaan. Adornon mukaan filosofian ei tule olettaa reaali maailman subjektin olevan ensisijainen. Adorno valaisee käsitettä kuvaillessaan ilmiön, jota nimittää objektin etusijaksi. (Kotkavirta, 1999a, s. 13.)

Adorno väittää, että filosofialla ei ole mahdollisuutta saavuttaa todellista kokonaisuutta. Adornon filosofiassa todellisuus ei ole kokonainen, eikä sitä voi sellaisena esittää. Artikkelissaan "*Filosofian aktualisuus*" (1973) Adorno tutki idealististen filosofien pyrkimystä muodostaa eettisiä käsityksiä empiirisiin tutkimuksiin nojaten. Mikäli filosofia pyrkii määrittelemään todellisuutta tarkasti, se tulee ainoastaan ikuistaneeksi kuvan, joka peittää todellisuuden, josta ei pysty muodostamaan oikeudenmukaista käsitystä (Adorno, 1999, s. 15). Pyrkimyksistä löytää filosofisia mittapuita arvojen muodostamiselle Adorno kritisoi Marbourgin koulukuntaa. Adornon mukaan fenomenologit pyrkivät tuottamaan objektiivista tietoa samalla, kun käyttävät pyrkimystensä kanssa ristiriidassa olevia subjektiivisia kategorioita. Ei ole mahdollista kerätä objektiivista tietoa käyttäen subjektiivisia kategorioita. Arvojen alkuperä ja paikka jäävät epämääräisiksi, kun ei ole selvillä, missä kohtaa ne sijaitsevat loogisen välttämättömyyden ja psykologisen moninaisuuden välillä. (Adorno, 1999, s. 17.)

Adornon poliittisen filosofian vaikutukset eivät ole sidoksissa yksittäisiin tapahtumiin. Hänen filosofiansa merkittävyys nousee esiin näiden tapahtumien vaikutuksesta taiteisiin, filosofiseen ajatteluun sekä yhteiskunnallisten vaikutteiden sekoittumisesta taiteenfilosofiaan. Adorno pyrkii tuomaan esille, miksi maailman historiallinen ymmärtäminen on tärkeää. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen Adorno tutki, miksi sosialistinen järjestelmä kaatui. Venäjän vallankumouksen epäonnistuminen osaltaan mahdollisti ensimmäisen maailmansodan alkamisen. Sota johti tasapainon horjumiseen entisten suurvaltojen välillä, mikä myöhemmin johti toiseen maailmansotaan sekä holokaustiin. Adornon kuoleman (1969) jälkeen maailmanlaajuinen öljykriisi koetteli myös Eurooppaa. Öljykriisin vaikutukset johtivat ekonomin uudelleen järjestymiseen. Kommunismin kaatuminen Itä-Euroopassa ei lisännyt tasapainoa, vaan johti vuoden 2007 finanssikriisin vaikutuksista äärioikeiston uhkan nousuun (Bowie, 2022, luku 1). Adornon ajatukset äärioikeistosta ovat edelleen ajankohtaisia. Tässä asiassa nousee esiin se, etteivät Adornon ideat ole sidoksissa suoraan pelkästään historiallisiin tapahtumiin, vaan vaikutukset ulottuvat laajasti yhteiskunnalliseen ajatteluun.

2.2.1 Valistuksen ongelmat

Teoksessaan *Negative Dialektik* (1966) suom. *Negatiivinen dialektiikka* Adorno tutkii modernin länsimaisen filosofian asemaa. Adornon mukaan vapauden käsite on ongelmallinen länsimaiselle filosofialle. Adorno kritisoi modernin filosofian näennäistä pyrkimystä vapauteen. Adornon mukaan filosofia huomaa ongelmallisen alistuksen edeltäjiensä ajatuksissa, mutta tuo tilalle vain uuden tavan alistaa (Adorno, 1973, s. 214). Ajattelun ja luonnon välinen suhde on Adornon ajattelussa monimutkainen. Ajattelu on yhtäältä vapautunut alistettavasta luonnosta, mutta toisaalta tilalle on tullut nautinto, joka johtaa ihmiset harhaan ajattelusta (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 144).

Adorno esittää vapauden käsitteen modernin oikeusfilosofian ja moraalifilosofian näkökulmasta. Modernissa oikeuskäsitteessä kaikkia ihmisiä kohdellaan tasa-arvoisina. Adornon mukaan tasa-arvo on kuitenkin näennäistä, ja peittää todellisen epätasa-arvon, jota se samalla tuottaa. Epätasa-arvo tehdään myyttiseksi, kieltämällä epätasa-arvoinen kohtelu erojen perusteella. Näin ollen, jokaisen ihmiskokemuksen olemassaolo, jota ei ole määritelty lakitekstissä etukäteen, kielletään. (Adorno, 1973, s. 304.) Jos ihmisellä on vapaa tahto, hänellä on vapaus valita toimintansa. Näin ollen kaikki lait, jotka on kytketty vapauden käsitteeseen, ovat kuitenkin vain muodollisesti rationalisoituja instrumentteja (Adorno, 1973, s. 309). Valistuksen käsite on ongelmallinen, koska valistuksen ihanteiden mukainen tieteellinen ajattelutapa väittää samalla ajavansa kaikkien ihmisten välistä tasa-arvoa. Adorno väittää, että koska kaikilla, sekä kuninkaalla että kauppialla on yhtä suuri oikeus tekniikkaan, valistus on yhtä

demokraattinen kuin talousjärjestelmä, jossa se kehittyy. Tiedossa ei ole kyse totuuden tietämisestä, vaan vallankäytöstä (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 22-23).

Adorno katsoo tieteen kehitystä pessimistisesti. Hänen mukaansa pohjimmitaan valistuksessa on kyse hyötyyn ja mitattavuuteen perustuvasta tiedosta. Mikäli jotakin asiaa ei mielletä hyödylliseksi tai matemaattisesti mitattavaksi, sen oikeutus asetetaan kyseenalaiseksi. Adorno on huolissaan, että samoin käy myös ihmisoikeuksille (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 22-23).

Valistus ei Adornon mukaan anna arvoa millekään, mitä ei ole palautettavissa numeroksi. Valistuksen luoma ihanneyhteiskunta on porvarillinen yhteiskunta, jossa oikeudenmukaisuutta ja tavaranvaihtoa hallitsevat samat yhtälöt. Ihmisen suhde luontoon muuttuu hallitsijan ja kohteen väliseksi suhteeksi, jonka hän tuntee siltä osin kuin pystyy hallitsemaan. Samoin kuin diktaattori tuntee ihmisestä sen puolen, jota pystyy hallitsemaan, tieteentekijä tuntee olioista sen verran kuin pystyy tekemään niitä. Oleva muuttuu olevaksi tilanteessa, jossa oliota voi hallita. (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 28.)

2.3 Idän ja lännen filosofioiden jännitteet

Kuten vuoden 1918 tieteen radikalisoituminen vaikutti merkittävästi saksalaisen tieteen kehitykseen, on arvattavissa, että Venäjän vallankumous vaikutti venäläiseen tieteseen. Vuodesta 1905 alkaen Venäjällä syttyi kolme vallankumousta, joita voidaan pitää toisistaan erillisinä tai saman tapahtuman jatkumona (Mežujev, 2006, s. 83). Väitän, että venäläistä sekä neuvostoliittolaista filosofiaa on pyrittävä tutkimaan mahdollisimman neutraalisti tutkiessamme eurooppalaista identiteettiä. Juutalaisvainot ovat vaikuttaneet länsimaisen politiikan historiankirjoitukseen merkittävästi. Samoin on vaikuttanut neuvostoliittolainen kommunismi. Imbi Paju pyrkii tuomaan esille puhumattomuuden kulttuurin vaikutuksia, jotka yhä näkyvät koko Euroopan identiteetissä: vuosikymmeniä kestänyt itäeurooppalaisten valtioiden kommunismin aika vaikuttaa edelleen läntisen ja itäisen Euroopan väliseen keskusteluun (Paju, 2020, luku 4). Neuvostofilosofialla tarkoitetaan yleisesti venäläisen leninisin jälkeistä Neuvosto-Venäjällä kehittynyttä filosofiaa, joka on sidoksissa marxismiin. Kyse ei kuitenkaan ole kommunistisen ideologian ihannoinnista tieteellisyyden kustannuksella. Neuvostofilosofiaksi määritellään yleisesti marxilais-leniniläinen dialektiseen historialliseen materialismiin perustuva filosofia. Neuvostofilosofit eivät kuitenkaan ole yksimielisiä siitä, miten neuvostofilosofia tulisi tulkita. Neuvostofilosofian yhtenä tärkeimpänä kehittäjänä pidetty Evald Iljenkov (1924–1979) ei pitänyt perinteistä neuvostofilosofian jaottelua ”diamatiin” ja ”hismatiin” oikeana tulkintana. Hänen mielestään marxilaisen filosofian jaottelu merkitsi elävän pilkkomista. Hän asettui ns. virallista neuvostofilosofiaa vastaan, jossa tulkittuna abstrakti materia (diamat) sai

yhteiskunnallisen olemuksen (hismat). Marxismia ei hänen mukaansa tullut pilkkoa kahteen osaan kuten virallinen neuvostofilosofia teki. (Marejev, 2006, s. 123-124.)

Iljenkovin paikka neuvostofilosofiassa on bolshevisoijien jälkeen pitäytyen kuitenkin viralliselle neuvostofilosofiselle perinteelle uskollisena. Neuvostofilosofiassa toimii myös virallisen linjan haastajia, jotka irtautuvat kokonaan marxilaisesta perinteestä. Sovjetologi John Scanlan pitää Iljenkovia ”uushegeliläisenä”. Iljenkov toimii filosofian klassisessa perinteessä, joka jatkui Hegelistä Marxiin. (Marejev, 2006, s. 125.)

Idän ja lännen filosofia eroavat, mutta joiltakin osin ovat yhteydessä toisiinsa. Neuvostoliittolainen filosofia on sekoitus idän ja lännen ajattelua. Karl Marxin mukaan filosofian ideoilla ei ole historiaa. Hegelin mukaan metafysiset ideat ovat abstrakteja. Metafysiset ideat ovat olleet olemassa, vaikka eri ihmiset eri aikakausilla ovat niitä miettineet. Ideat eivät itsessään ole merkittäviä. Niistä tulee merkittäviä vasta, kun ne muodostuvat esimerkiksi yhteiskunnallisiksi normeiksi tai merkittäviksi ideologisiksi liikkeiksi. Tällöinkään idea itse ei ole tietoinen tai aja jotakin päämäärää. Esimerkiksi realismi ei ole sellaisenaan merkittävä idea. Vasta, kun se sidotaan esimerkiksi bolshevismiin, siitä tulee merkittävä osa filosofian historiaa. (Roberts, 1988, s. 3-4.)

Myös Tarton-Moskovan semioottisen koulukunnan perustaja Juri Lotmania on käsiteltävä tässä yhteydessä. Virolainen filosofia ja kulttuurisemiotiikka ei suoranaisesti ole vaikuttanut Adornoon, sen kukoistuskauden osuen 1960–1970-luvulle Adornon tuotannon myöhäisvaiheeseen. Virolaisen filosofian kehitys on kuitenkin ollut ainitlaatuisia idän ja lännen välissä olevalle tieteelle. Adornon ja Lotmanin filosofia on lähtöisin osittain samojen teoreetikkojen pohjalta. Tarton-Moskovan semioottisen koulukunnan ollessa merkittävä virolaisen filosofian saavutus, sen kehitykseen vaikuttivat samat poliittiset suhdanteet, joista Adorno puhui luennoissaan uuden oikeistoradikalismien synnystä 1960-luvulla. Vaikka juutalaistaustaa ei tule pitää ajattelua määrittelevänä tekijänä, tausta vaikutti konkreettisesti filosofien asemaan akateemisessa yhteisössä, jossa tieteellisyys nähtiin uhkana ideologialle. Semiotiikan kehittäminen itsessään on suuri saavutus virolaiselta filosofialta. On huomionarvoista, kuinka semiotiikan kehitys on ollut mahdollista neuvostoliittolaisessa poliittisessä ilmapiirissä, joka on nähty selkeästi ideologisena ja tiedevastaisena. Juutalaistaustan vaikutus selittää myös ymmärrystä ihmisoikeuksista ja juutalaiskysymyksistä, vaikka yksityiselämän ja taustan vaikutusta ei tule arvioida filosofisia ideoita vasten. Esimerkiksi Adornon ja Heideggerin poliittisten mielipiteiden eroavuus on selvästi ja avoimesti vaikuttanut Frankfurtin koulukunnan edustajien ajatuksiin, mutta heitä ei tule filosofeina typistää ensisijaisesti tietyn erityisryhmän edustajiksi.

Yksinkertainen näkemys neuvostotieteen ideologisuudesta on vaivannut länsimaista tulkintaa. Adorno ja Frankfurtin koulukunta omalla tavallaan haastoivat länsimaista näkemystä omaksuessaan kriittisen marxismin. Länsimaisen marxilaisuuden eroa neuvostomarxilaisuudesta korostettiin. Neuvostoliittolainen tiede on vaikuttanut hyvin paljon länsimaiseen sosiologiaan. Neuvostoliittolaisen tieteen kehitys

itsessään oli kiinnostavaa sosiaalisten rakennelmien ja prosessien esille tuomista. Kuitenkin viimeisten vuosikymmenien aikana asiat ovat muuttuneet. Tämä johtuu osittain yleisestä kiinnostuksen vähenemisestä kommunismiin sen valtakauden päättymisen jälkeen. Eräs suuri syy oli vastustus, jota neuvostotiede sai osakseen. (Waldstein, 2008, s. 8.)

Syy sille, miksi kiinnostus venäläistä tiedettä kohtaan on vähentynyt, heijastaa epäsuorasti myös virolaiseen filosofiaan, jonka suurimmat saavutukset muodostuivat Neuvostoliiton aikana. Vaikka virolainen filosofia tahtosi osittain irtaantua neuvostoliittolaisesta perinnöstään, se ei pääse siitä kokonaan eroon. Kulttuurisemiotiikka ja semiotiikan kehitys viime vuosikymmeninä on tuonut myös Neuvostoliiton aikaiset saavutukset ja Viron tieteelliselle maailmankartalle. Waldstein avaa syitä sille, miksi Neuvostoliittolainen tiede on saanut vastustusta osakseen: osittain vastustus on Mer-tonin mukaan turhaa, koska Neuvostoliitossa ja muissa totalitaarisissa valtioissa tiedettä ja yhteiskuntaa ei voi käsitellä erillisinä. Tämä ei kuitenkaan ollut normaali tilanne. Länsimaisista demokratioista katsottuna ainoa keino, jolla länsimainen tiede pystyi hyötymään Neuvostoliittolaisesta tieteestä, oli mahdollinen tarve voittaa ideologinen taistelu Neuvostoliiton totalitarismia vastaan. (Waldstein, 2008, s. 8-9.)

Aikakaudella, jolla vapaa tiede nähtiin ihanteellisena, totalitaristinen tiede oli epäsuosittua. Monet asiantuntijat ovat kuitenkin kritisoineet totalitaristista näkemystä Neuvostoliittolaisesta tieteestä. Ns. me vastaan muut -oppositioilla on pitkät perinteet länsimaisessa tiedekäsityksessä. Myös länsimaisten ja itämaisten tieteiden välillä voimme nähdä samankaltaisen vastakkainasettelun. Vaikka tiede Neuvostoliitossa ei varsinaisesti olekaan ns. itämaista, se nähdään länsimaissa kuitenkin "toisena" tieteenä.

Neuvostoliiton valtioiden tiede nähdään totalitaristisena, vaikka se ei olekaan oikeanlainen näkemys, etenkin kun tarkastellaan Tarton semioottista koulukuntaa. Totalitarismin ja binaaristen oppositioiden vastustus oli tärkeä teema Tarton-Moskovan semioottiselle koulukunnalle. Ideologian ja tieteen vastakkaisuuden kritiikki johtaa sen huomaamiseen, ettei ns. "marxilais-leniniläinen tieteellinen ideologia" ole koherentti tieteellinen systeemi (Waldstein, 2008, s. 9). Voimme myös kysyä, mitä tarkoittaa marxilais-leniniläinen tieteellinen näkökulma, mutta vastaus riippuu paljon vastaajasta.

Idän ja lännen välillä on ollut erimielisyyksiä aina, vaikka niiden tutkimat ideat olisivat olleet osittain päällekkäisiä. Yhtäältä kyse on siitä, että sitä, mikä länsimaissa koetaan idän filosofiaksi, ei välttämättä noteerata ollenkaan, koska se on tuntematonta aluetta. Idän filosofia on länsimaista katsottuna toiseutettua. Länsimaissa venäläisiä filosofi- ja teoreetikkoja ei lueta systemaattisesti. Toisaalta taas kyse on venäläisen filosofian maineesta ideologisena tieteenä. Sitä ei pidetä länsimaissa erityisesti puolueettomana ja tieteellisenä tieteenä. Neuvostoliiton aikana tosin harjoitettiin filosofiaa ja tieteitä. Siitä huolimatta kommunismi ja sosialismi silti edelleen leimaavat tuota aikaa, koska sosialismista tehtiin tiedettä. Vaikka sosialistinen maailmankuva nähdään yleisesti

menneisyyteen kuuluvana, Adornon analyysi äärioikeistosta osoittaa poliittisten ilmiöiden usein tulevan esille juuri silloin, kun se historiallisesti katsottuna ei vaikuttaisi uskottavalta. Esimerkiksi Suomessa toimii yhä tällä hetkellä puolueräkisteristä poistettu poliittinen puolue, *Kommunistinen työväenpuolue – Rauhan ja sosialismin puolesta*, joka perustaa ihanneyhteiskuntakäsityksensä marxilais-leniniläiseen tieteelliseen maailmankuvaan (Wikipedia). Luultavasti Tarton semioottisen koulukunnan arvostusta maailmalla vähentää se, että se on syntynyt venäläisen formalismin tuotteena Neuvostoliitossa.

Neuvostoaikaisessa tieteessä strukturalismilla oli suuri merkitys, ja strukturalismi saavutti suurimman suosionsa 1960-luvulla (Waldstein, 2008, s. 15). Strukturalismi on kuitenkin kehittynyt samanaikaisesti monessa eri kansallisessa kontekstissa, eivätkä strukturalismin juuret ole joka paikassa yhtä älyllisesti painottuneet. Strukturalismilla tarkoitetaan teoriaa, jossa huomio kiinnitetään materiaasta syvempiin merkityssuhteisiin, jolloin ymmärretään elementtien ominaisuudet paremmin (Waldstein, 2008, s. 15).

Kulttuurisemiotiikka on lähtöisin venäläisestä formalismista ja se on ottanut vaikutteita myös Lévi-Straussin antropologiasta, viestinnän teoriasta, informaatioteoriasta ja kybernetiikasta sekä saksalaisesta spekulatiivisesta filosofiasta. (Tarasti, 2004, s. 19). Lotmania pidetään semioottisen koulukunnan päähenkilönä, vaikka koulukuntaan kuului myös muita ansioituneita tutkijoita.

Semiotiikka on alkuvaiheistaan lähtien ollut laajan kiinnostuksen kohteena. Alussa sitä on pidetty jonkinlaisena muotifilosofiana, mutta vähitellen semiotiikan metodit ovat ulottuneet laajasti monille tieteenaloille, oli kyseessä sitten viestintä, kognitiotiede, taiteen tutkimus, sosiologia, antropologia tai filosofia (Tarasti, 2004, s. 7).

Idealistimarxilaisille itäblokin epäonnistuminen osoitti sen, etteivät marxilaiset ihanteet toteutuneet. Sosiaalidemokraateille neuvostososialismi taas ei ollut ihanteellista sosialismia, vaan sen vastaista. Heille neuvostojärjestelmä vastasi marxilaisuutta, ja heille marxilaisuus ei ollut ihanteiden mukaista. Näiden kahden näkemyksen välillä on myös näkemys, jonka mukaan sosiaalidemokraattinen yhteiskunta ei ole tarpeeksi radikaali ratkaisu kapitalismin ongelmiin. Toisaalta idealistimarxilainen näkemys on liiaksi irrotettu todellisuudesta: se on ennemminkin utopia. Jokaisessa yhteiskunnassa on ongelmia, mutta ongelmat eivät tee yhteiskunnasta epäsosialistista. (Cockshott;Cottrell;& Laine, 2012, s. 8-9.)

2.4 Neuvostotalitarismin ja fasismin yhtäläisyydet

Adornon ja Arendtin filosofioita ei ole usein luettu rinnakkain. Adorno ja Arendt olivat kehittäneet modernia tiedekritiikkiä ymmärtääkseen totalitarismin ja modernin tieteen suhdetta. Molemmat olivat käyttäneet yhteiskuntateorioidensa perustana

saksalaisia tieteilijöitä: Kantia, Marxia, Hegeliä, Max Weberiä, Heideggeria ja Benjaminia (Rensmann; Gandesha 2012, 4). Adorno tutki ensisijaisesti kansallissosialistista järjestelmää Saksassa. Arendt sen sijaan tutki laajasti totalitaarisia järjestelmiä, antisemitismin syntyä ja nousua sekä imperialismia. Arendtin analyysi ei erotellut voimakkaasti toisistaan esimerkiksi Itä-Euroopassa vaikuttanutta stalinismia ja Länsi- sekä Keski-Euroopassa vaikuttanutta antisemitismiä. Hänen tutkimuksissaan nämä selvästi olivat toisiinsa teoreettisessa viitekehyksessä kytkeytyviä totalitaristisia järjestelmiä. Tästäkään syystä ei voi käsitellä täysin erillisinä ilmiöinä Saksan fasismia tai Itä-Euroopan stalinismia.

Adornon filosofia keskittyi Arendtia selvemmin kuvaamaan saksalaista kansallissosialismin nousua ja sen poliittista oikeutusta. Sekä Arendt että Adorno näkivät vääristyneen luontosuhteen modernin yhteiskunnan ongelmana. Arendtin mukaan antiikin ihmisille tärkeintä oli ollut kunniallinen toiminta. Kun keskiajalla tärkeimmäksi tavoitteeksi nousi teosten valmistaminen, luontosuhde alkoi vääristyä. Kun ihmisen valmistama tavara nousi arvostuksessa korkealle, luonto alkoi näyttäytyä ihmiselle pelkkänä muokattavana välineenä (Hyvönen & Ojakangas, 2019, s. 127). Adornon tutkimuksista löytyy yksittäisiä viittauksia neuvostotalitarismiin, mutta hän näytti ajattelevan neuvostofilosofiaa jonakin erillisenä länsifilosofiasta, vaikka molempien teorioiden perusta onkin Hegelin ajattelun kautta jalostetussa marxismissa. Arendtin mukaan kommunismi ja natsismi eivät olleet eurooppalaisesta ajatteluperinteestä erotettavia ilmiöitä, vaan liittyivät modernisaatioprosessiin (Hyvönen & Ojakangas, 2019, s. 119). Adornon poliittisen filosofian perusta tosin nojaa enemmän tieteelliseen ja kriittiseen marxismiin kuin ideologiseen marxilais-leniniläisyyteen. On kuitenkin mahdollista, että Adorno on tietoisesti vältellyt marxilaisten yhteyksien ohella myös neuvostotalitarismin esille tuomista. Arendtin mukaan totalitarismi houkuttelee sellaisenaan pelkkää roskaväkeä. Arendt ei tarkasti kerro, liittyykö roskaväki-termi sosioekonimiseen asemaan, luokka-asemaan vai määrittyykö ihminen roskaväeksi kriitikittömän suhtautumisen kautta populistiseen kielenkäyttöön. Suuria massoja oli Arendtin mukaan kuitenkin houkuteltava propagandan avulla. Arendt pyrki osoittamaan, kuinka totalitaristiset valtiot houkuttelivat kansalaisia. Totalitaristisen valtion oli myös mahdollista hallita pelon avulla: se pystyi pelottelemaan kansaa väkivallalla. (Arendt, 2013, 413.) Totalitaristisessa valtiossa vallankäyttö on tyranniaa, jossa pelko ohjailee kansan toimintaa. Totalitaristisessa vallankäytössä kiellettiin olemassa olevat ilmiöt, kuten työttömyys. Arendtin (2013, s. 413) mukaan natsit käyttivät Itä-Euroopan miehityillä alueilla samankaltaista propagandaa kuin Stalin käytti kommunistipuolueen historiasta kirjoittaessaan historian uudelleen itselleen edulliseksi. Samoin kuin natsien, myös neuvostojohtajien mukaan vähemmän älykkäät oli likvidoitava.

Antisemitismin synty ja kehitys liittyvät Arendtin filosofiassa läheisesti kansallisvaltion kehitykseen, joka alkoi feodalismin romahduksesta. Romahdus johti kausallisesti sekä ajallisesti moderniin tasa-arvon käsitteen syntymiseen (Arendt, 2013, s.

57). Arendt väitti, että juutalaisille annettiin kansalaisoikeudet vain, koska juutalaisia tarvittiin auttamaan valtioiden taloudessa, sillä heillä oli kokemusta rahanlainaamisesta ja yhteyksiä aatelisiin. Juutalaisia kohdeltiin vapautuksensa jälkeen yhtäältä tasa-arvoisina kansalaisina ja toisaalta hyötymisen välineinä. Juutalaisten erityisasema säilyi, ja siksi juutalaisia kohdeltiin edelleen erityisryhmänä. Vaikka olikin olemassa lakeja tasa-arvon turvaamiseksi, yhteiskunta perustui luokkajärjestelmään. Epätasa-arvoinen kohtelu jatkui käytännössä, vaikka lakien mukaan se oli kiellettyä. Juutalaisuus ei kuitenkaan ollut enää este etuoikeutettuun asemaan pääsulle: luokka määräytyi syntyperän mukaan, joten juutalaisillakin oli mahdollisuus kuulua yläluokkaan. (Arendt, 2013, s. 57.)

Kuitenkaan juutalaiset eivät muodostaneet itsenäisesti omaa luokkaansa, eivätkä kuuluneet ryhmänä mihinkään tiettyyn luokkaan. Kun heille myönnettiin oikeuksia, niitä ei myönnetty juutalaisille ryhmänä, vaan yksittäisille henkilöille sitä mukaa kun heistä oli yhteiskunnallista hyötyä. He eivät myöskään voineet kritisoida vallanpitäjiä, joilta olivat saaneet etuoikeuksia. Pelkät mahdollisuudet tasa-arvoon eivät riittäneet toteuttamaan juutalaisten todellista tasa-arvoa muihin kansalaisiin nähden. Kansallisvaltioiden kehitys johti juutalaisten erityisaseman vahvistumiseen. Tämä vahvisti antisemiittisten liikkeiden suosiota. (Arendt, 2013, s. 58-59.)

Ranskan vallankumous oli muokannut Euroopan talouspolitiikkaa äkillisesti, joka oli johtanut kansallisvaltioiden muodostumiseen. Koska yksittäisten hovijuutalaisten rahoitus ei enää riittänyt täyttämään kansallisvaltioiden rahoitustarpeita, alkoivat Länsi- ja Keski-Euroopan pankit myöntämään varoja juutalaispankkiireille sijoitettavaksi. Kansallisvaltioiden kehitys johti tarpeeseen myöntää erityisoikeuksia aiempaa suuremmalle juutalaisten joukolle. 1800-luvulla imperialismi alkoi nousta ja suuri joukko juutalaisia menetti taloudellisen monopoliasemansa. Yksittäiset juutalaiset kuitenkin säilyttivät korkean asemansa, ja halusivat katkaista siteensä muuhun juutalaisyhteisöön. Juutalaisyhteisön hajoamisesta huolimatta länsimaissa näytti siltä, kuin juutalaiset edelleen olisivat hallinneet maailman taloutta. (Arendt, 2013, s. 60-61.)

Juutalaisvastaisuus sai jalansijaa vasta, kun juutalaisten edut asettuivat ristiriitaan suuren yhteiskuntaluokan etujen kanssa. Juutalaisten muodostama keskiluokka ei onnistunut tuottamaan aiempaa suurempaa tuottavaa järjestelmää. Valtioissa, joissa juutalaiset eivät kyenneet täyttämään odotuksia talouden edistämisestä, juutalaisvastaisuus nousi huomattavaan asemaan. (Arendt, 2013, s. 76-77.)

Ensimmäistä kertaa antisemitismi tuli näkyväksi Preussissa vuonna 1807, jolloin Napoleonille kärsityn häviön jälkeen siitä tuli melko nykyaikainen kansallisvaltio. Preussin uudistusten myötä Berliinin juutalaispankkiireilta ei enää tarvittu apua. Preussin uudistajat kannattivat juutalaisten vapauttamista, eivätkä halunneet käyttää juutalaisia jotakin tiettyä päämäärää varten. Kuinka sitten antisemitismi sai valtaa tällaisessa valtiossa? Kyseessä oli vastareaktio. Juutalaisten vapautumisen jälkeen pyrittiin unohtamaan vapautumista edeltävät olosuhteet, joissa juutalaisten palvelukset

olivat hyödyttäneet aristokraatteja. (Arendt, 2013, s. 77.) Aristokraateissa siis purkautui antisemitismi ensimmäisen kerran, koska juutalaiset eivät enää hyödyttäneet heitä.

Sekä juutalaissukujen että aatelissukujen samankaltainen ajattelutapa nähtiin uhkana liberaaleille. Yksilönvapauksia ei pidetty yhtä tärkeinä kuin velvollisuuksia suvulle ja yhteiskunnalle Nationalismi, kansallisvaltio ja yksilönvapaudet kuuluivat läheisesti yhteen. Juutalaisten siis nähtiin olevan uhka sekä kansallisvaltiolle että yksilönvapauksia edistäville liberaaleille arvoille. (Arendt, 2013, s. 80.)

Aristokraateilla ja liberaaleilla nähtiin olevan yhteinen vihollinen: juutalaiset. Konservatismi kehittyi huipentumaansa romantiikan aikakaudella, jolloin myös kehittyi juutalaisvastainen ideologia. Kun kansallisvaltion kehitys eteni, jaettiin juutalaiset niihin, joita tarvittiin sekä niihin, joita ei tarvittu. Juutalaiset pyrittiin sulkemaan yliopistojen ulkopuolelle estääkseen heidän pääsynsä virkamiehiksi. Kuitenkin niitä juutalaisia edelleen suojeltiin, joiden nähtiin hyödyttävän yhteiskuntaa taloudellisesti. (Arendt, 2013, s. 80–81.) Kansallisvaltion luoma kansallistunne näyttäytyi merkittävänä alkusysäyksenä natsismin kehitykselle. Arendtin analyysi natsismin noususta osoittaa, että eri aikakausina natsismin nousulle on ollut samoja juurisyitä.

2.4.1 Neuvostoliiton taiteen propagandistinen luonne

Adornon mukaan Stalinin aikana taide ja politiikka yhdistyivät toisiinsa. Hänen mukaansa tuon ajan taide oli kokemusmaailmaltaan vasemmistolaista. Myöhemmin se taantui esteettisesti pikkuporvarillisesti fiksoituneeksi realismin tavoitteluksi. Toisen maailmansodan jälkeen kahtia jakautunut maailma oli ainakin Saksassa asettunut tukemaan abstraktia maalaustaidetta (Adorno, 2006, s. 484). Stalinin aikaisen Neuvostoliiton taidetta leimasi sen kuvailtu propagandistinen luonne. Stalinin omat mielipiteet vaikuttivat säveltäjien vastaanottoon. Stalinin ajan Neuvostoliiton säveltaidetta pidetään yhä voimakkaasti ideologisesti ja poliittisesti värittyneenä. 1930-luvulla ooppera Mtsenskin kihlakunnan Lady Macbeth aiheutti lehdistössä hyökkäyksen sen säveltäjää, Dmitri Shostakovskia kohtaan, ja hänet määriteltiin kommunistisen puolueen toimesta ”kansallisviholliseksi”. Shostakovskin musiikin rooli Neuvostoliitossa oli kuitenkin kahtiajakoinen: yhtäältä musiikkipolitiikka suitsi häntä, toisaalta välillä hänen uransa nousi, kun se asetettiin palvelemaan neuvostopropagandaa. (Vihinen, 2000, 27–28.) Lady Macbeth -esitys on kuvaava esimerkki Neuvostoliiton totalitaristisesta vallankäytöstä. Vain harva oli valmis kehuaan Lady Macbethia seurauksien pelossa. Onkin esitetty musiikin olleen valjastettuna yhteiskunnallisen vallankäytön välineeksi ja jopa Stalinin tyranniuden palvelijaksi. Taiteen yhteiskunnallinen asema ei ole kuitenkaan ollut yhdenmukaista. Neuvostoliiton musiikin on oletettu olleen voimakkaasti ylhäältä päin ohjailtua. Huolimatta Neuvostoliiton johtohahmojen oletetuista pyrkimyksistä yhdenmukaistaa kulttuuri, ei Neuvostoliiton säveltaide ole ollut

valjastettuna pelkäksi valtiollisen kulttuuripolitiikan välineeksi. Aikaisempia luuloja Neuvostoliiton taiteen yhteiskunnallisesta asemasta on haastanut länsimainen musiikkitieteilijä Boris Schwartz, jonka mukaan luulo Neuvostoliiton ideologisesti koherentista musiikkipolitiikasta on asetettava kyseenalaiseksi. (Mikkonen 2009, 1.)

Virossa oli Tarton semioottisen koulukunnan aikana poliittisesti neuvostoliittolaisittain verrattain vapaa ilmapiiri. Virossa oli uniikkeja intellektuaalisia ja poliittisia mahdollisuuksia. Myös taide Tallinnassa ja Tartossa oli ns. epäkorrektia. Vuonna 1964 Tartossa järjestettiin Jazz-festivaali. Tämän vuoksi ei ole ihme, että poliittisesti epäkorrektin Solzhenitsynin teksti Gulag Archipelago käännettiin ensimmäisenä viron kielelle. (Waldstein, 2008, s. 35.) Tekstiä ei edelleenkään ole käännetty suomeksi kokonaisuudessaan. Aleksandr Solzhenitsyn (1918–2018) kritisoi marxilais-leniniläistä ideologiaa Venäjän tuhoajana. ”*Kirje Neuvostojohtajille*” (1974) julkaistiin länsimaissa sen jälkeen, kun hänet oli lähetetty maanpakoon. Kirje kuitenkin väitetysti käsitettiin laajalti väärin. Todellisuudessa poliittinen vapaus oli hänelle tärkeimpiä arvoja, ja hänellä oli vapauteen liittyviä filosofisia ideoita. Venäläisille filosofeille on kuitenkin harvoin myönnetty arvostusta. Solzhenitsyn kritisoi marxilais-leniniläistä Neuvostoliiton ajattelutapaa totalitaristisena. Hän ei ollut missään vaiheessa antilänsimainen, vaan hän pyrki varoittamaan länttä neuvostotalitarismin vaaroista. (Mahoney, 2018, x-xi.)

Stalinistisessa Neuvostoliitossa musiikin ajatellaan olleen tietoisesti poliittisen ideologian välineeksi valjastettua. Kansallissosialistit sen sijaan romantisoivat musiikkia näennäisen epäpoliittiseksi. Kansallissosialistinen epäpoliittinen kulttuuripolitiikka nousi natsi-Saksan ilmiöksi. Adorno näki kansallissosialismin kätketyn ja romantisoidun luonteen huolestuttavaksi. Vuonna 1967, uuden aallon oikeistoradikalismista varoittaessaan Adorno huomautti, että uuden ajan oikeistoradikaalit pyrkivät vaikuttamaan nimenomaan kulttuurin alueella. Nationalistinen propaganda ei myöskään ”hyppää silmille”, vaan sisällytetään taidokkaasti vaikuttamaan tiettyihin psykologisesti herkkiin kohtiin (Adorno, 2020, s. 30). Natsi-Saksan kansallisromanttisen taiteen ihailu Vihinen (2000, s. 70) nimittää ilmiötä epäpoliittisen taidepolitiikan esteetikaksi. Kansallissosialismissa taide nähtiin yhteiskunnan etujen pönkittäjänä. Se tehtiin kuitenkin peitellysti, verhoillen taideteosten poliittisuutta näennäisen epäpoliittiseksi.

2.4.2 Juutalaisten tieteilijöiden asema

Adornoa ei tule lukea ensisijaisesti juutalaisena filosofina. Juutalaista kansallisuusaatetta, sionismia on kuitenkin tutkittava tarkastellessa nationalismia ja juutalaisvastaista retoriikkaa. Israelin valtion perustaminen vuonna 1948 sionismin perustalle eroaa merkittävästi muiden valtioiden perustamisesta, koska se perustuu keksittyyn traditioon (Juusola, 2004, s. 290). Euroopan juutalaisten asemaan vaikutti

merkittävästi Ranskan vallankumous vuonna 1789, joka johti juutalaisen yhteisön itenäistymiseen. Tämä johti juutalaisten itsehallinnon kehittymiseen ja juutalaisille tunteeseen siitä, että he eroavat merkittävästi kristittyjen enemmistöstä. 1800-luvulla juutalaisten kansalaisuus alettiin hyväksyä moderneissa valtioissa. Juutalaisuus alettiin nähdä erityisesti Saksassa pelkkänä uskontona. Juutalaisuutta ei enää ajateltu vahvasti julkista identiteettiä määrittävänä asiana, vaan se kuului ensisijaisesti yksityisyyden piiriin. Valtaosa juutalaisista asui Itä-Euroopassa, jossa yksityisen juutalaisen identiteetin erottelu yleisestä kansalaisuudesta oli ongelmallista. Juutalaisen identiteetin erottelu muusta toimijuudesta osoittautui kuviteltua hankalammaksi. Useissa valtioissa juutalaisuudesta muodostui identiteettiongelma. Tämä johti juutalaisten oman kansallisen ja vahvasti mytologisoidun identiteetin kehittymiseen. Tärkeänä nähtiin juutalaisen kansan oikeus omaan valtioon, ei välttämättä kyseisen valtion sijaintia. (Juusola 2004, s. 291.)

Arendtin mukaan sionismi on haitallista, koska sionismi perustuu myyttiseen käsitykseen juutalaisista erityisenä kansana. Teoksessaan *Totalitarismin synty* (1951) Arendt esittää sionismin olleen dialektisessä kehityksessä antisemitismin kanssa. Arendt näkee voimakkaan juutalaisten puolustamisen samalla tavoin ongelmallisena kuin juutalaisvastaisuudenkin. Juutalaisvastaisuutta vastaan puolustautuessaan juutalaisuuden puolustajat joutuvat toimimaan samassa viitekehyksessä propagandistista tiedonlevitystä käyttävien vastustajiensa kanssa. Adornon ajattelussa on huomattavissa sama kulku. Hänen mukaansa ajattelun totaliteettiin perustaminen on ongelmallista. Vaikka uudistaja pyrkii murtamaan vanhoja käsityksiä, hän kuitenkin samalla käyttää vakiintunutta kieltä ja käsitteistöä ja siten tuleekin vain vahvistaneeksi totuttua vallitsevaa olotilaa (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 17).

Iivi Anna Masso esittää, että totuuksia voidaan löytää yhä uudelleen ja uudelleen. Vaikka ne katoaisivat maailmasta, ne voidaan silti löytää uudelleen. Tätä Arendt Masson mukaan tarkoittaa sillä, että jotkut totuudet voidaan löytää uudestaan ja toiset taas eivät. Hauraiksi moraaliset totuudet muuttuvat ihmisen päättelyn kautta. Päätely toimii tieteessä siten, ettei faktoja voi todistaa vääriksi. On kuitenkin mahdollista, että asiat katoavat tietoisuudesta ikuisiksi ajoiksi, koska niiden muisto katoaa. Kun asioista puhuminen kielletään, samalla kielletään sen olemassaolo. Totuusrelativismi ja moraalirelativismi kulkevat käsi kädessä. Masson mukaan moraalirelativismi on johtanut siihen, että myös länsimaissa usko demokratian paremmuuteen muihin järjestelmiin nähden on väistynyt. (Masso, 2009, s. 214-215.)

Vuonna 1939 Stalin ja Hitler lähentyivät toisiaan. Myös Virossa alkoivat tuolloin juutalaisvainot. Viron ensimmäisen itsenäisyyden aikana 1918–1940 kuitenkin juutalaisilla oli ollut harvinaisen paljon oikeuksia. Viron ensimmäisen itsenäistymisen aikana vallitsi kulttuuriautonomia. Vähemmistökansoilla oli täydet kansalaisoikeudet. Neuvostomiehityksen aikana kaikki juutalaisjärjestöt lakkautettiin. Juutalainen kulttuuriautonomia nähtiin porvarillisena uhkana. Uudelleen itsenäistymisen aikana tilanne oli kuitenkin toinen. Toisen itsenäistymisen aikaan on siteerattu

kansainvälisestikin henkilöitä, joiden historiallisia vähemmistövastaisia tutkimuksia pidetään propagandistisina. (Paju 2020, luku 7.)

Viron kansanmurha 1940-luvulla on verrattavissa holokaustiin, vaikka se ei ole saanut kansainvälisesti yhtä paljon huomiota. Kansanmurhaa ei ole tuomittu yhtä voimakkaasti kuin holokaustia. 1900-luvun kommunististen järjestelmien harjoittama väkivalta on tuhoisimpia historian ilmiöitä, ja siitä on kirjoitettu vain vähän verrattuna holokaustiin. Lenin ja Stalin ovat aiheuttaneet eniten tuhoa, lisänä natsien holokausti sekä Kiinan ja Kambodzan kansanmurhat. Vain natsien aiheuttamat kauhut tunnetaan laajasti. Miksi kahteen totalitaristiseen järjestelmään suhtaudutaan niin eri tavalla? Esimerkiksi Saksassa ja Ranskassa holokaustin kieltäminen on lailla kielletty, mutta Neuvostoliiton kansanmurhan kieltäminen ei ole. Kansallissosialismin ideologia myös tuomitaan, mutta Neuvostoliiton terroria ei. Järjestelmät muistuttivat hyvin paljon toisiaan siitä huolimatta, että niillä on täysin erilainen asema. Natsit pyrkivät luomaan biologisesti ja rodullisesti puhtaan ihmisen, kommunistien tavoitteena oli luoda uudenlainen ihminen, homo sovjeticus, mutta luokkaperustein. (Oksanen & Paju, 2009, s. 6-8.)

Venäjällä ja Euroopassa oli selvästi nähtävissä idän ja lännen kahtiajako Neuvostoliiton aikana, 1940-luvulta alkaen. Virossa toimi myös useita keskitysleirejä, joten juutalaisuus oli myös Neuvosto-Venäjän alueita länsimaalaisemmassa Virossa uhka muun muassa tieteilijöiden uralle. Lotmanin perustaessa Tarton semioottisen koulukunnan, häntä epäiltiin jatkuvasti sionistiksi. (Waldstein, 2008, s. 65.) Myös muualla Euroopassa juutalaisvastaisuus oli uhka monen filosofin ja tieteen tekijän uralle ja elämälle. Adorno joutui pakenemaan Saksasta Yhdysvaltoihin, jossa hän pystyi jatkamaan uraansa.

Arendtin mukaan ideologiat esiintyvät näennäisesti tieteellisinä, jolloin ne oikeuttavat ideologiset uskomukset tieteen avulla. Hänen mukaansa jo sana "logia" viittaa tieteseen, ikään kuin ideologia voisi olla tieteellisen tutkimuksen kohde. Hän torjui ideologian mahdollisuuden olla tiedettä. Hänen mukaansa fasististen liikkeiden kiinnostus rodusta ei liity todelliseen tiedonhaluun, vaan kyseessä on historiallisten prosessien selittäminen loogisina prosesseina. Historiallisen prosessin oletetaan tapahtuvan loogisesti, ja sen tapahtumat myös selitetään näennäislogiikan avulla johdonmukaisiksi. (Arendt, 2013, s. 538-540.)

Saksan miehityksen jälkeisessä Virossa ollut vapaa poliittinen ilmapiiri alkoi uudelleen huonontua 1970-luvulta alkaen. Myös Tarton semioottinen koulukunnan asema alkoi heikentyä (Waldstein, 2008, s. 64). Aiempi vapaa poliittinen tilanne oli ollut parantamassa Tarton semioottisen koulukunnan mahdollisuuksia, mutta asiat muuttuivat uudelleen. Ennen vuotta 1968 oli vielä uskottu virolaisen tieteen mahdollisuuksiin Neuvostoliitossa, mutta Prahan kevääksi kutsutun tapahtuman jälkeen alkoi uusi poliittinen aikakausi (Waldstein, 2008, s. 64).

Prahan kevät oli liberaali ajanjakso kommunistisessa Tšekkoslovakiassa, joka alkoi tammikuussa vuonna 1968 ja päättyi elokuussa samana vuonna. Hankkeen

tarkoituksena oli sananvapauden puolustaminen sekä stalinismin aikaisten poliittisten vainojen uhrien rehabilitoinnit. Neuvostoliiton johto kuitenkin vastusti hanketta, ja se kaatui. Prahan kevään jälkeen alkoi massiivinen juutalaisten muuttoaalto länteen. Prahan keväällä oli ollut todella suuri vaikutus intellektuelleihin. Myös faktatieto asiasta oli tulkinnanvaraista, ja siitä täytyi selvittää. Joillekin se tarkoitti valmistautumista massiiviseen maastamuuttoon, joillekin keinoja keksiä uusia tapoja saada elanto ansaittua. Joillekin, kuten Juri Lotmanille, se tarkoitti keinoa pitää yllä saavutettu asemansa tieteentekijänä. (Waldstein, 2008, s. 65.)

Aikakausi oli siis rankka erityisesti tieteelle ja erityisesti Tarton semioottiselle koulukunnalle, jonka täytyi jotenkin selviytyä vaikeista ajoista. Aikakausi 1960-luvun lopulta oli vaikea myös hyvän aseman aiemmin saavuttaneelle marxismille, sosiologialle ja markkinataloustieteelle. Toisaalta myös viron kieli toimi turvana virolaiselle tieteelle, koska viroa ei osattu hyvin viron ulkopuolella. Lisäksi myös sijainti teki Tarton semioottisen koulukunnan epätodennäköiseksi hyökkäyksen kohteeksi. Toisaalta Neuvostoliiton kulttuurin tutkiminen ei ollut neutraalia tai turvallista, mutta useat neuvostoliittolaiset viranomaiset pitivät kulttuurintutkimusta harmittomana tieteenä. (Waldstein, 2008, s. 65.)

Kulttuurintutkimusta ei Neuvostoliitossa heti ajateltu ideologisuuden kannalta vaaralliseksi tieteeksi. Kun semiotiikasta tuli ”väärää” tiedettä, huomioitiin Tarton semioottisen koulukunnan kytkennät juutalaistaustaisiin sekä myös Lotmanin henkilökohtaisen elämän poliittiset tuttavat (Waldstein, 2008, s. 65). Erikoisuutena neuvostojen virolaisessa tieteessä olikin, että tieteentekijöiden henkilökohtaisen elämän yhteydet vaikuttivat suuresti hänen ammatilliseen uskottavuuteensa, vaikka tiede itsessään ei ollut poliittista. Sama oli huomattavissa länsimaisissa tieteissä, joissa potentiaalisena uhkana pidettyjä tieteilijöitä tutkittiin poliisien toimesta. Näin tapahtui useille juutalaistaustaisille tieteilijöille. Sosiaalitutkimuksen instituuttia tutkittiin FBI:n toimesta. (Pieniniemi, 2020, s. 84.) Myöhemmin esimerkiksi Tarton-Moskovan semioottisen koulukunnan johtohahmoja tutkittiin KGB:n toimesta. Koulukuntaa myös syytettiin juutalaisten opiskelijoiden ja professorien suosimisesta, koska suurin osa koulukunnan jäsenistä oli juutalaistaustaisia. Esimerkiksi Lotman itse ei harjoittanut poliittista toimintaa. Tästä huolimatta hänen asuntoonsa tehtiin kotietsintä Tarton semioottisen koulukunnan kytkentöjen takia vuonna 1970, ja hänen täytyi jatkuvasti todistella, ettei ole poliittinen filosofi eikä sionisti. (Waldstein, 2005, s. 65.)

Yhtäläisyyksiä nykyaikaan on huomattavissa. Esimerkkinä tästä toimii ajattelu-tapa, että tiede kytkeytyy edelleen politiikkaan. Vaikka 1930-luvusta on lähes sata vuotta aikaa, nykyaikana on huomattavissa yhä enemmän samaa kuin tuossa ajassa. Sionismilla on Arendtin filosofiassa negatiivisia konnotaatioita. Myös nykyisin äärioikeistolaisessa retoriikassa sionismiviittaa koitetaan sovittaa epäilyttävänä pidettyjen ihmisten harteille. Sionistinen tiede nähtiin potentiaalisesti vaarallisena, ja intellektuelleja pidettiin jopa vaarallisempina kuin byrokraatteja. Liiallisen byrokratian vaaroista varoittaminen kuuluu nykyisinkin äärioikeistolaiseen retoriikkaan.

Länsimaisen tieteen usko siihen, ettei ole olemassa yhtä totuutta johtaa helposti arvorelativismiin (ks. Masso, 2009). Tällainen ajattelu johtaa totuuden kieltämiseen, joka oli Neuvostoliitossa yleistä. Adornon ajatteluun juutalaisvaino vaikutti suuresti, vaikka hän ei tahtonut identifioitua ensisijaisesti juutalaiseksi filosofiksi. Kansallissosialismin nousun aikana vuonna 1933 Sosiaalitutkimuksen instituutti joutui poliisitutkinnan kohteeksi. Poliisit sulki instituutin, jonka työntekijät olivat jo poistuneet maasta. Adorno oli vielä tuolloin suunnitellut jäädä Saksaan. Hän kirjoitti kulttuuri-aiheisia artikkeleita liberaaliin lehteen *Vossische Zeitung*. Lehti kuitenkin lakkautettiin vuonna 1934, ja Adornoa kiellettiin vuonna 1935 julkaisemasta mitään kotimaassaan. (Kotkavirta, 1999, s. 56.) Adornon kokemukset todennäköisesti osaltaan johtivat myös äärimmäisen kriittiseen otteeseen kansallisromanttista musiikkia kohtaan. Kokemukset vaikuttivat myös aikalaisanalyysiin äärioikeiston noususta ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä Saksassa ja Euroopassa, jolloin kansallisdemokraattisen puolueen suosio nousi Saksassa.

3. KULTTUURITEOLLISUUS

3.1 Theodor Adornon kulttuuriteollisuuden kritiikki

Kulttuuri käsitteenä on monitulkintainen ilmiö. Aluksi kulttuuri-sanaa käytettiin kirjaimellisesti johdettuna cultura-termistä tarkoittaen viljelyä. Jo Cicero on käyttänyt kirjoituksissaan myös termiä "cultura animi", joka tarkoittaa hengen viljelyä. Renessanssin aikana on käytetty myös termiä "sivilisaatio". Nykyisin kulttuuri-sanalla tarkoitetaan enimmäkseen hengen viljelyn jalostuksen kautta kehittyneitä ilmiöitä. Sivilisaation käsitteellä tarkoitetaan tavallisesti teknisiä, luonnon hallinnan keinoja ihmisten elämän helpottamiseen. Kulttuurin ja sivilisaation käyttötarkoitukset sekoittuvat toisiinsa ja toisinaan käytetään myös termiä "sivistys", jolla tarkoitetaan usein aatteellista tai henkistä sivistystä, ja jolla kuvataan jollakin tavalla ihmisen henkistä oppimista erotettuna pelkästä muodollisesta oppineisuudesta. (Rauhala, 2005, s. 12-13.)

Kulttuuriin liittyvien termien käyttö vaihtelee. Kulttuuri ei kuitenkaan ole pelkkää tietoista toimintaa, vaikka usein alkeellisiinkin kulttuureihin on liittynyt päämäärätietoisuutta. Esimerkiksi tiedemiehen työ voi aluksi syntyä intuitiivisesti tiedostamatta, kunnes ideat myöhemmin tulevat tietoiseen, viimeisteltyyn muotoon. Myös uskonnollisiin, aatteellisiin ja poliittisiin liikkeisiin liittyy järjestäytyneitä systeemiä, mutta uudet liikkeetkään eivät ole lähtöisin vain täysin tiedostetuista ärsykkeistä. (Rauhala, 2005, s. 14-15.)

Pyrkiessämme ymmärtämään kulttuurin syvällisiä rakenteita, otetaan huomioon Martin Heideggerin kulttuuri-ilmiöiden tutkimus. Heidegger mainitsee ihmisten perustavanlaatuisten essentiaalisten ominaisuuksien aiheuttavan lähtökohtaisia rajoituksia myös kulttuuri-ilmiöiden kehitykselle. Nämä rajoitukset esimerkiksi aistein havaittaviin asioihin asettavat raamit ihmisten kulttuuristen tapojen kehittymiselle. (Rauhala, 2005, s. 16.)

Kulttuuri ei ole terminä kaikkialla yhdenmukaisesti käytetty. Kulttuuri-termillä on monia merkityksiä. Kulttuuriteollisuus-sanana on myös määriteltävä tarkasti. Eri-tyisesti on tutkittava, mitä Adorno tarkalleen ottaen tarkoittaa kulttuuriteollisuudella. Adorno ja Horkheimer perustivat Sosiaalitutkimuksen instituutin ollessaan maanpaossa Yhdysvalloissa. Instituutin pääteoksena ja samalla kulttuuriteollisuuden tutkimuksen pääteoksena voidaan pitää alun perin vuonna 1944 julkaistua *Dialektik der Aufklärung* (*Valistuksen dialektiikka*) -tutkielmaa. Amerikkalainen kulttuuri ja demokratia vaikuttivat Adornoon vahvasti vuosina, jolloin hän oli maanpaossa. Adornon näkemys kulttuuriteollisuudesta liittyi samanaikaisesti politiikkaan, vallankäyttöön, tieteseen, musiikkiin sekä moneen yhteiskunnalliseen ilmiöön. (Hautamäki, 1999, s. 27.)

Ei kuitenkaan tule tulkita kulttuuriteollisuuden tarkoittavan samaa kuin populaarikulttuuri eikä massakulttuuri. Kulttuuriteollisuuden kritiikki koskee sekä korkeakulttuuria että massakulttuuria. Adornon kritiikki ei ole elitismää siten, että olisi muodostettavissa suora jana, jonka toisessa päässä ovat huonot, kevyet ja matalat nautinnot, ja toisessa päässä paremmat, korkeat nautinnot. Viihde ja korkeakulttuuri ovat yhtäaikaista Adornon kritiikin kohteina. Kuten Sibelius-kritiikistä on huomattavissa, esimerkiksi korkeakulttuuri ja klassinen säveltaide eivät tarkoita Adornon taiteenfilosofiassa aina korkeampia nautintoja. (Hautamäki, 1999, s. 28.)

Adornon kulttuuriteollisuuden kritiikki kohdistui kulttuurin totalitaristista monopolia vastaan. Kulttuuriseen vallankäyttöön liittyy kulttuurin yksityinen monopoli, joka oli muodostanut tyrannian. Tämä on Adornon ja Horkheimerin mukaan huomattavissa etenkin Saksassa jo 1900-luvun alussa. Tietyt korkeakulttuurin tuotteet nauttivat yhteiskunnan suojeluksesta. Taide oli suojattua, koska se ei ollut vielä markkinavoimien alaisuudessa. Olosuhteet johtivat kuitenkin pian kustannusyhtiöiden ostovoiman määräämään monopolisoitumiseen. Yksityiset taiteentuntijat eivät voineet kilpailla kustannusyhtiöiden kanssa tarjoamalla taiteilijoille parempia sopimuksia. Kulttuurimonopoli syntyi, ja taiteilijat joutuivat toimimaan suurten yhtiöiden alaisuudessa. Kirjailija ei enää vastannut itse teoksestaan, vaan kirja oli tuote, jonka myynnistä kustannusyhtiö vastasi Adornon pessimistisen arvion mukaan kulttuuriteollisuuden ja sarjatuotannon vaikutuksesta taideteokset supistuvat köyhiksi alkuperäisestä tarkoituksestaan. (Hautamäki, 1999, s. 29.)

Taiteilijat eivät joutuneet tyrannian kohteiksi näkyvästi, vaan peiteltysti. Samalla, kun yksilö asetettiin palvelemaan markkinatalouden etuja, hänestä huolehdittiin paremmin kuin koskaan ennen (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 17). Peitelty tyrannia teki kulttuuriteollisuudesta vaarallisen. Kun kulttuurimonopoli kadotti yksilön, ei yksilö edes huomannut, että hänet oli asetettu palvelemaan muiden etua taiteensa kustannuksella, koska hyötyi siitä myös itse. Kun kulttuuri joutui alistetuksi taloudelliselle tuottavuudelle, talousmahti teki myös massasta heikon. Tavarapaljous aiheutti sen, että massaa oli myös helppoa ohjailla. (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 17.)

Adornon poliittisen taiteenfilosofian voi jakaa taiteen filosofiaan ja musiikkisosiologiaan (Vihinen, 2000, s. 134). Modernin taiteen vapauden tutkiminen on

keskeinen teema. Taiteella on aina yhteiskunnallinen merkityksensä, josta ei koskaan pääse täysin vapaaksi. Adornon mukaan taide on aina äärimmäisen yhteiskunnallista, ja on mahdotonta ymmärtää taidetta ilman sen yhteiskunnallista ulottuvuutta (Adorno, 2006, s. 534). Adornon ideoiden monimutkaisuus tulee esille hänen kulttuuriteollisuuden kritiikissään. Kulttuuriteollisuudella Adorno tarkoittaa taantumusta, joka on laskelmoitua ideologista valistusta television ja radion kautta (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 20). Ilona Reiners (1999, s. 137) toteaa, että Adornon mukaan taide on yhteiskunnallisimmillaan silloin, kun se pidättäytyy suorasta yhteiskunnan kuvaamisesta.

Taide on Adornon filosofiassa yhteiskunnallista. Taide ja korkeakulttuuri ovat maallisuuden yläpuolella vain sen takia, että kulttuuriteollisuus korruptoi taiteen. Taide ei todellisuudessa ole riippumatonta yhteiskunnasta. Taide törmää samoihin kaupallistumisen ongelmiin kuin kulttuuriteollisuuden tuotteetkin. Huolimatta taiteen autonomisuuteen pyrkivästä luonteesta Adorno suhtautui erittäin kriittisesti "taidetta taiteen vuoksi"-ajatteluun. Taiteen ja yhteiskunnan suhde on monimutkainen. Taiteen autonomia ja yhteiskunnallisuus ovat dialektisessa suhteessa toisiinsa. (Pieniniemi, 2020, s. 266.) Taiteen tulkintaa ei voi palauttaa täysin autonomiaan eikä yhteiskunnan suhteeseen. Ei-identtisyys tekee taiteesta yhteiskunnallista ja autonomista suhteessa, jossa ne ovat erottamattomia ja toisaalta erillisiä, mutta eivät selvästi palautettavissa jompaan kumpaan.

Adorno esittää sielun ja ruumiin välistä suhdetta myös luontoon suhtautumisen yhteiskunnallisten merkitysten kautta. Argumentti on samankaltainen kuin feministien väite ruumiillisuuden alistamisesta. Luonto-kulttuuri-erottelu ja mieli-ruumis-erottelu olivat tyypillisiä dikotomioita. Adorno väittää jo varhaisen metsästäjä-keräilijä-kulttuurin jakaneen maailman valtasuhteisiin (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 42-44). Hänen mukaansa on olemassa viha-rakkaussuhde ruumiiseen, joka on yhtäältä alistettu ja toisaalta vetovoimainen (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 302). Kehityskulku historiallisesti on mennyt usein niin, että luontoa on pyritty hallitsemaan, mutta lopulta luonto on alistanut sitä hallitsemaan pyrkineen. Luonto on yhtäältä myyttinen ja toisaalta hallittava (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 302). Tässä ideassa tulee esille Adornon ajattelun yhteiskunnallinen suhde luontoon. Totalitaristinen propaganda alistaa ruumiin ja luonnon omiin tarkoituksiinsa esimerkiksi metsästyksessä, mutta toisaalta palvoo luontoa keinotekoisesti. Adorno ja Horkheimer väittävät, että ihmisen ruumiin mittaaminenkin on juutalaisessa perinteessä vierasta (Horkheimer & Adorno, 2008, s. 303). Voisi helposti ajatella, että Adorno jollakin tapaa halveksii luonnon palvontaa. Väitän, että hän todellisuudessa suhtautui luontoon jollakin tavalla pyhänä, ja kritisoi ainoastaan luontoa ja ruumista halventavia käytäntöjä. Tämä on havaittavissa hänen musiikifilosofiassaan.

Valistuksen kritiikissä on yhtäläisyyksiä feminismiin. Adorno ja Horkheimer tulkitsevat valistusta myös patriarkaatin kritiikkinä. He yhdistävät tulkinnassaan myös juutalaisvastaisuuden ja naisvihamielisyyden analyysiä toisiinsa. He esittävät,

että naiseuden ja juutalaisuuden läheisempi suhde luontoon herättää raivoa, joka joh-
taa luontosuhteen tukahduttamiseen. Tämä luonnon viettienergian tukahduttaminen
toimii sekä juutalaisvihan että naisvihan edellytyksenä. Koska alistaja näkee vieraan,
toisen luonnonläheisyydessä oman tukahdutetun viettienergiansa, hän alkaa tuntea
raivoa toista kohtaan. Hän näkee hengen maskuliinisuuden edustajana, ja luonnon
sekä toiseuden feminiinisenä. Luonto on yhtäältä torjuttu ja tuttu. Hän projisoi siis
omia epämiellyttäviä piirteitään toiseen, ja alkaa suhtautua niihin inhoten tunnistaen
ne, mutta torjuen ne itsessään. (Reiners, 1999, s. 81.) Reiners (1999, s. 81) kuitenkin
huomauttaa, etteivät Adorno ja Horkheimer kritisoi käsitystä naiseudesta jonakin
myyttisenä luonnon edustajana. Adorno ja Horkheimer siis suhtautuvat itsekin nai-
seuteen toiseuttaen sen tietyllä tavalla myyttiseksi.

Adornon mukaan moderni taide herättää toivoa siitä, että taide voisi vielä saa-
vuttaa autenttisuuden. Adornon mukaan taiteen ei koskaan tule olla vain keino saa-
vuttaa muita päämääriä. Taidetta ei tule käyttää kulttuuriteollisuuden välineenä saa-
vuttaa mielihyvää tai jotakin yhteiskunnallista tai poliittista päämäärää. Kuitenkaan
mikään taidemuoto ei ole automaattisesti kulttuuriteollisuuden tuotteistamisen ulko-
puolella. On huomattava, että tyyliä ei suojele taidetta tuotteistamiselta. Kult-
tuuriteollisuudella on tapana saavuttaa ihmisiä arkisissa tilanteissa ja näkyä luonte-
vana osana arkielämää. Miellyttämällä käyttäjänsä kulttuuriteollisuuden tuote näyt-
täytyy ihmiselle jopa välttämättömänä sekä elämää rikastuttavana asiana. Miellyttä-
misenhalu ei kuitenkaan ole ainoa kulttuuriteollisuuden keino saada ote kohteestaan.
Adorno huomauttaa, että kärsimys ja katastrofit vetoavat ihmismieleen tiedostamatta
(Adorno, 2020, s. 18).

Aistimellisesti miellyttävä taide ja epämiellyttävä taide ovat Adornon tutkimus-
ten tyypillisiä kohteita. Moderni taide ei ole aina aistimellisesti epämiellyttävää siksi,
että se olisi liian vierasta ja traditionaalinen taide siksi, että se olisi tuttua. Adorno
käyttää Sigmund Freudin teoriaa syynä sille, miksi moderni taide aiheuttaa usein epä-
miellyttävän tunteen. Freudin lausahdus, että kammottavaa torjutaan siksi, että se on
liian tuttua, tekee idean yhteensopivaksi modernin taiteen torjumisen kanssa (Adorno,
2006, s. 356).

Syynä torjuvaan asenteeseen on myös tyyli, jolla esteettinen kuluttaja suhtautuu
taiteeseen. Kuluttaja näkee taiteen jonakin omistamanaan asiana, eikä suhtaudu siihen
vakavasti kuin johonkin vieraaseen. Taideteoksen odotetaan olevan tuttu. Mitä enem-
män taideteosta tarkastellaan pyrkimyksenä ymmärtää se, sitä enemmän taideteoksen
luonne objektivoituu ja sitä enemmän taideteos menettää autenttisuuttaan. Se, mitä
taideteos kertoo, on prosessinomainen tapahtuma. Taideteos voi saattaa tulkitsijansa
näkemään jonkin tapahtuman myös kammottavaksi, vaikka se ei itsessään olisikaan
sellaiselta vaikuttanut. Taideteoksen kuluttaja tai katselija on samalla psykologinen
väline (Adorno, 2006, s. 57). Taiteen kuluttajan sekä taiteen objektin omainen suhde
eivät ole selkeitä. Usein Adornon ajattelussa alistettava objekti muuttuu alistajaksi,
kuten on huomattavissa ihmisen suhteessa luontoon.

Adorno ei erottele kulttuuriteollisuuden kritiikissään eri kulttuurin aloja. Hänen mukaansa kulttuuriteollisuuden eri alat muistuttavat toisiaan rakenteellisesti, ja eri lohkot muodostavat yhdessä aukottoman järjestelmän. Järjestelmä kokonaisuudessaan muodostaa kulttuuriteollisuuden. Adornon mukaan kulttuuriteollisuus vaikuttaa propagandistisesti myös totalitaristisissa valtioissa, mutta hänen kulttuuriteollisuuden kritiikkiinsä on vaikuttanut ensisijaisesti yhdysvaltalainen kapitalismi ja demokratia, joita Adorno kritisoi ensisijaisesti. Toisen maailmansodan aikana kulttuuriteollisuus oli jo pääasiallisten suurten konsernien hallussa. Moderni markkinatalous oli mahdollistanut ja tarjonnut puitteet harvojen mediakonsernien monopoliin kehittymiselle. Vielä tärkeemmän huomion Adorno tekee siitä, kuinka suuretkin mediayhtiöt ovat riippuvaisia teollisuudesta ja pankeista. Eri alat ovat myös kytköksissä toisiinsa. (Ampuja, 2008, s. 172.) Koska kulttuurimarkkinat on suuryhtiöiden hallussa, toteuttaa kulttuuriteollisuus kapitalistista laajentumisperiaatetta samoin kuin muut tuotannonalat.

3.1.1 Ei-identtisyden käsite ja Adornon poliittinen taiteen teoria

Adornon filosofian keskeinen käsite koskee ei-identtistä, jotakin joka on toista ja vierasta. Ei-identtisyys ei ole sidoksissa vain filosofiseen toiseuden puolustamiseen, vaan sillä on yhteiskunnallinen merkityksensä (Kotkavirta, 1999a, s. 8). Ihmisillä on Adornon mukaan pyrkimys selittää todellisuutta identtisyden lävitse. Todellisuus luodaan käsitejärjestelmien avulla. Ihminen ei pääse koskaan eroon tietoisuudestaan, joka perustuu näihin järjestelmiin. (O'Connor, 2012, s. 15.) Se, onko taiteella omaa identiteettiään, määräytyy sen mukaan, mitä sen omalla identiteetillä tarkoitetaan. Taiteen autonomisuus yhteiskuntaan nähden tarkoittaa, ettei taide ole alistettuna yhteiskunnan hyödykkeeksi. Saavuttaako taide koskaan täydellistä autonomiaa, riippuu siitä, mitä autonomialla tarkoitetaan. Äärimmäisen tulkinnan mukaan autonomialla tarkoitetaan sitä, että taiteella on kokonaan oma todellisuutensa erillisenä yhteiskunnasta. Yleensä kuitenkin autonomisuudesta puhuttaessa tutkitaan sitä, millä tavalla taide ja todellisuus ovat kytköksissä toisiinsa, ja missä määrin taide voi olla vapaata. Vapaata se ei voi olla alistettuna yhteiskunnalle. Adorno kannatti taiteen autonomiaa, mutta hänen mukaansa taiteella oli kaksoisluonne. Taide siis oli yhtäältä autonomista, mutta toisaalta yhteiskunnallista. Mikäli taiteen funktiona nähdään ainoastaan yhteiskunnan kritisoiminen, se niinkään menettää autonomisuutensa. (Pieniniemi, 2020, s. 266.)

Adornon filosofiassa taiteen vapaus ei kuitenkaan tarkoita sitä, että taiteen yhteiskunnallinen ulottuvuus kielletään kokonaan. Taide ja yhteiskunta kehittyvät osittain rinnakkain, mutta erillään toisistaan. Taiteella voi ajatella olevan kokonaan oman identiteettinsä. Taiteen tekijä voi luoda kokonaan toisenlaisen maailman kuin

sen, missä elämme. Taideteos muuttuu kuitenkin helposti objektiksi, jonka subjekti muuttaa itselleen mieluisaksi. Tällöin voi kysyä, onko taideteoksella arvoa yhteiskunnallisen totuuden selittäjänä, kun sen tulkinta on subjektiivista. Ovatko subjektiiviset kokemukset taiteesta erillisiä taideteoksen todellisesta luonteesta? Taiteen autonomisuus yhteiskunnasta ilmenee siinä, kuinka taiteen oletetaan kertovan ympäröivästä todellisuudesta. Taiteella voi nähdä olevan täysin yhteiskunnallisesta ulottuvuudesta erillinen olemuksensa. Sen voi nähdä myös yhteiskuntaa kritisoidena: se voi kritisoida yhteiskuntaa yhtäältä sen luomilla ehdoilla ja toisaalta sen luomia ehtoja itsessään. Adornon ajattelussa taiteen autonomia on vapautta poliittisista, uskonnollisista sekä muista yhteiskunnallisista rooleista (Zuidevaart, 1991, s. 32).

Adornon ei-identtisyys käsite liittyy läheisesti siihen, kuinka taiteen oletetaan liittyvän yhteiskuntaan. Ei-identtisyys tarkoittaa sitä, ettei ilmiötä ja kokemuksia alisteta määrittelyille. Populaarikulttuurissa eri taidemuotojen erot saadaan Adornon mukaan näyttämään suurilta, vaikka todellisuudessa ne kaikki olisivatkin identtistä keskenään (Witkin, 2002, s. 104). Taidekokemuksessa ei-identtisyys näkyy siinä, ettei kokemus ole vain nautinnollinen. Tärkeä teema Adornolle on alhaisten ja korkeampien nautintojen käsitteet. Alhaisille nautinnoille ja valheelliselle valistukselle tyypillistä on saada ihmiset koukuttumaan aatteisiin nautintojen avulla. Taide saavuttaa autonomian vain, kun se pääsee eroon nautinnosta. Taiteeksi ei siis tule kokea vain aistimellisen miellyttävyyden vuoksi (Adorno, 2006, s. 48). Taide on autenttista, kun sillä ei ole pyrkimystä vain tuottaa nautintoa kokijalleen. Nautinnollisuuden kokemus alistaa taiteen helposti pelkäksi nautinnon välineeksi, jolla on vain käyttöarvoa toisen päämäärän saavuttamiseen. Taiteesta nauttiminen on siis sitä, ettei taidetta käsitellä vain nautintoa aiheuttavana kohteena (Adorno, 2006, s. 51).

Ei-identtisyys käsite on otettu huomioon myös moderneissa feministisissä teorioissa. Erityisesti miehen ja naisen fundamentaali ero toisilleen vastakkaisina on kyseenalaistettu. Maskuliinisuuden hegemoniaan perustuvissa kulttuureissa naiset ovat olleet marginaalistetussa asemassa. Adorno esittääkin, että kulttuureissa jokainen luokka on hierarkkisessa suhteessa toisiinsa nähden. On esitetty, että naiset voisivat luoda kokonaan oman, feminiinisuuden hegemoniaan perustuvan kulttuurinsa. Tällainen kulttuuri ei kuitenkaan ole mahdollinen muuten kuin ainoastaan eroamalla täysin vallitsevasta, miesvaltaisesta yhteiskunnasta. Maskuliinisuuden hegemoniaan sopeutumalla naisten osana on jäädä marginaaliseen kapinalliseen asemaan (Becker-Schmidt, 1999, s. 111).

Adornon pyrkimys ei-identtistä objektivoivasta tulkinnasta ulospääsyyn tulee selkeimmin esiin hänen teoksessaan *Esteettinen teoria* (1970). Teoksen kerronta nojaa dialektiikkaan, joka ei pyri määrittelemään käsitteitä. Ei-identtisyys käsite on Adornon modernin taiteen tulkinnassa keskeistä. Dialektiikka perustuu käsittepareihin, kuten: kaunis-ruma, totuussisältö-lume, ei-identtinen ja identtinen

sekä mimesis ja rationaalisuus. (Reiners, 1999, s. 120.) Mimesiksellä Adorno tarkoittaa todellisuuden matkimista taideteoksessa. Adornon teoria kyseenalaistaa traditionaalisen taiteenteorian. Adorno kyseenalaistaa myös konstruktivistisen tieteenteorian. Konstruktivistisen käsityksen mukaan tiede kehittyy aiempien teorioiden päälle kuitenkin kyseenalaistamatta voimakkaasti aikaisempia näkemyksiä. Adornon mukaan konstruktivismi on mimesiksen kääntöpuoli. Toisin kuin mimesiksen avulla, konstruktivismissa ei pyritä saavuttamaan asioita matkimisen avulla, vaan uudet näkemykset pyritään sovittamaan vanhaan ja totuttuun. (O'Connor, 2012, s. 150.) Käsitteet ovat muuttuvaisia käytetyn kontekstinsa mukaan. Käsitteiden merkitykset ovat riippuvaisia konstellaatiosta. Konstellaatio antaa merkityssisällön käsitteeseen, ei käsite itsessään. Konstellaatio on ikään kuin yksittäinen näkökulma, jota ei voi palauttaa hierarkioihin tai dialektiikkaan (Kotkavirta, 1999c, s. 62).

Dikotomioiden kyseenalaistus on omaksuttu modernissa feminismissä. Adorno ei kuitenkaan kannattanut aktiivisesti feminismiä eikä pyrkinyt aktiivisesti tuomaan esille naisten asemaan liittyviä kysymyksiä, vaikka hänen teoriansa onkin tulkittavissa patriarkaatin kritiikiksi. Adornon mukaan naisten jäädessä kapinallisten asemaan, heidän ei ole mahdollista saavuttaa yhteiskunnallista autonomiaa, samoin kuin taidekaan ei saavuta täydellistä autonomiaa kapinoimalla yhteiskuntaa vastaan. Taiteilija työskentelee yhteiskunnasta käsin, mutta hän ei ole yhteiskunnan alainen siinä mielessä, että hän toimisi sen mukaan kuin tuotantovoimat häntä ohjailevat (Adorno, 2006, s. 104).

Dissonanssin eli riitasointuisuuden käsite liittyy läheisesti ei-identtisyteen. Dissonanssin avulla aistimellisesti miellyttävä muuttuu tuskalliseksi (Adorno, 2006, s. 52). Ihmiset eivät tahdo elämänsä häiriintyvän taiteen vuoksi, siksi taide alistetaan hyödykkeeksi, joten taiteen autonomia katoaa (Adorno, 2006, s. 56). Kauneus tarvitsee rumuutta itsensä negaationa (Adorno, 2006, s. 108). Tällainen negaation kautta tapahtuva näkyminen on toisaalta myönnettävä tosiasia, mutta samalla myös ongelma. Koska vastakohtaparit tappavat ei-identtisyden, ei-identtisyys on vaikeasti tavoiteltavaa. Dissonanssin käsite liittyy myös rumuuteen. Kun kauneuden vastakohtana pidetään rumuutta, kaikki mikä ei ole kaunista, näyttäytyy rumuutena. Hegeliläisittäin kauneus ei synny vain tasapainosta, vaan myös sen taustalla olevista jännitteistä. Jos jännitteet kielletään, teos muuttuu dissonantiksi eli vääräksi. Rumuus ja kauneus eivät ole pysyviä määritelmiä, vaan niiden sisään kätkeytyy monia eri rumuuden ja kauneuden tyylejä. Näin ollen kaunis ja ruma eivät ole vain kauniita ja rumia, vaan ne myös pilkkaavat määrittelijöitään, koska ne eivät ole itsestään selviä. (Adorno, 2006, s. 108-109.) Vaikuttaa siltä, ettei Adorno pidä rumuuden tai kauneuden käsitteitä itsessään huonoina, vaan sitä, että niiden oletetaan olevan staattisia ja merkitsevän aina samoja asioita. Kauneuden ja rumuuden käsitteet eivät ole absoluuttisia ja muuttumattomia, vaan tulkinnoista riippuvaisia.

Auraa pidetään arkikielessä jonakin alueena tai kehänä jonkin ympärillä, mutta filosofiassa auralla on erilainen merkitys: sen ansiosta taideteos voi puhua takaisin katsojalleen. Auraattisuuden käsite on lähtöisin Benjaminilta, ja se tarkoittaa taiteen autenttisuuden eräänlaista esiastetta. Benjaminin mukaan taiteella on kolme historiallista tasoa, joista kolmannella taidetta voi kopioida, jolloin auraattisuus ja eräänlainen välimatka katoaa. (Sherratt, 2002, s. 152-153.) Enää kokemukset eivät ole riippuvaisia paikasta, vaan ihminen voi nähdä valokuvasta saman kuin olisi paikan päällä. Taiteen mekaaninen uusinnettavuus huonontaa auraattisuutta, ja saa ihmiset näkemään taiteen eri tavalla kuin ennen (Zuidevaart, 1991, s. 29). Benjamin vertaa auraa ikään kuin sateenkaareen, saavuttamattomissa olevaan, mutta nähtävillä olevaan asiaan, jonka päähän ei koskaan pääse (Sherratt, 2002, s. 154). Siitä huolimatta, että taide on kopioitavissa, se voi säilyä tavoittamattomissa.

Benjaminin mukaan auraattisuus on vähentynyt sitä mukaa kun taiteen kulttuuriarvo on kadonnut. Kun taiteen arvo taiteena on kadonnut, tilalle on tullut taiteen käyttöarvo hyödykkeenä ja politiikan välineenä. Myös epäautenttiset kopiot aiheuttavat taiteen arvon vähenemistä. Samalla, kun kopioiden arvo vähenee, myös aito teos menettää merkityksensä. (Weber NicholSEN, 1999, s. 44.) Adorno näkee auraattisuuden ongelman moniulotteisempana. Hänen mukaansa ei pidä unohtaa myöskään taiteilijan roolia kuten Benjamin tekee. Eläimen piirtävän käden ja monentamisen mahdollistaman kameran ero on laadullinen, eikä keskenään suoraan verrattavissa (Adorno, 2006, s. 86). Se, mikä on syntynyt joskus, voi lakata olemasta yhtä helposti. Taidetta voi tehdä keinoilla, joita ei ole kehitetty taiteeseen. Samalla kun originaali taideteos on tarkoitettu monen ihmisen silmille, se kopioituu. Teolliseen taiteeseen suhtaudutaan epäilevästi, mutta taiteellisesti modernin sisällössä edistyneisyys näkyy aina siinä, että se on tilanteen tasalla, ja reagoi spontaanisti vallitsevaan tilanteeseen. (Adorno, 2006, s. 86.) Adornon mukaan aidosti edistykseellinen taide on siis nykyaikaista. Se rajoitu ilmaisussaan vain taiteeseen alun perin tarkoitettujen tapojen käyttöön.

Taiteen ja yhteiskunnan suhde on jännitteinen ja ristiriitoinen perustuva. Taiteen ja kulttuurin täydellinen vapaus yhteiskunnasta ei ole mahdollista. Adornon (Adorno, 2006, s. 58) mukaan taide on aina jossain määrin yhteiskuntaan suuntautunutta. Adorno esittää, että kulttuurin ulkopuolelle jääneet luovat omaa kulutustaidettaan, kun taas henkistyneen taiteen ystävät jatkavat henkistymistään (Adorno, 2006, s. 50). Taiteen suhde yhteiskuntaan on yleisesti ottaen sitä, että taide on lähtöisin yhteiskunnasta.

Taiteen kehittymien mahdollistuu subjektin ja objektin avulla. Subjektin ja objektin dialektiikka saa taiteen kehittymään yhteiskunnallisesti eri tasoilla. Taiteilija ja materiaalit, taideteokset ja niiden sisältö sekä muoto, ja yhteiskunnallinen voimat ja tuotantosuhde luovat omaa dialektiikkaansa, jotka kaikki vaikuttavat taiteen suhteeseen yhteiskuntaan nähden. (Zuidevaart 1991, s. 93.) Taiteen oman identiteetin loukkaamattomuus vapauttaa sen yhteiskunnan alaisuudesta, mutta Adornon

mukaan se ei pääse siitä kokonaan eroon. Adornolle taide kertoo totuuden, mutta hänelle taiteen totuus ei edusta pelkkää ideamaailmaa, vaan se sisältää myös materiaalisen totuuden (Wolin 2008, s. 7-8). Materiaalisen maailman ja henkisen maailman erottelu on tärkeää, kun käsitellään taiteen yhteiskunnallista totuussisältöä, erottelemalla taideteoksen sisäinen ja sen ulkoinen maailma.

Taiteen oma identiteetti on osittain mimesistä, todellisuuden matkimista, mutta Adornolle taide itsessäänkin on totta. Vaikka taiteella on oma totuussisältönsä, se vaatii aistimellisuutensa tähden tulkintaa (Wolin, 2008, s. 108). Taiteen tulkinnallisuus tekee siitä subjektiivista, ja siksi on vaikea eritellä, mikä taiteessa on objektiivista totuutta. Adorno hylkää Hegelin idean siitä, että luonnonkauneus olisi huonompaa kuin ihmisen aikaansaama kauneus. Luonnonkauneuden kategoria saa toiseutetun olemuksen. Taideteoksella pystyy esittämään sellaista, mitä ei voi pukea sanoiksi. Adorno tulkitseekin taideteosta utopistisena heijastuksena enemmän kuin vertauskuvana todellisuudesta. (Wolin, 2008, s. 108-109.) Adornon mukaan taideteokset ovat aistimellisten asioiden kanssa objektiivisesti filosofisia totuuksia ylempänä, koska valistuksen muokkaama ihmisen järki on taipuvainen erehdyksille (Wolin, 2008, s. 112). Adornon omalle filosofialle on olennaista, ettei sitä voi omaksua "säveltämättä" itse (DeNora 2003, s. 90). Subjektin ja objektin välistä kuilua on siis Adornon filosofiassa tarkoituksella pienennetty. Subjektin ja objektin välinen jännitteisyys on sitä, ettei subjektiivista voi olettaa absoluuttiseksi totuudeksi, vaikka subjekti rakentaisikin objektista itselleen mieluisan.

Esteettisessä kokemuksessa subjekti näkee asiat olettamallaan tavalla, ja näin rakentaa tulkintansa sen mukaan kuin se olisi objektin todellinen luonne. Negatiivisella dialektiikalla on mahdollisuus näyttää jotain sellaista, mitä ei muuten näkisi. Tahto identifioitua objektiin saa tulkinnan olemaan aggressiivista objektia kohtaan (Foster, 2007, s. 31). Toisaalta subjekti ja objekti ovat Adornon mukaan myös sama asia. Hän tarkoittaa tällä sitä, että subjekti ja objekti muodostuvat alun perin samoista kokemuksista (Foster, 2007, s. 34).

Subjektiivinen kokemus siis määrittelee objektin, ja subjekti ja objekti ovat molemmat riippuvaisia aiemmista kokemuksista. Musiikista puhuttaessa ihmiset pitävät siitä, mistä he tunnistavat itsensä. Esimerkkinä tästä on ihminen, joka ei viihdy huomion keskipisteenä, joten hän pitää äänistä, jotka ovat taustalla, kuten sellosta viulun sijaan (DeNora, 2003, s. 85). Ihminen voi nähdä itsensä musiikissa tavalla, jota hän on, tai jota hän toivoisi olevansa. Musiikki tarjoaa jotain, mikä on jonkin muun kaltaista, kuten ihmisen itsensä. Tällöin musiikki voi antaa tietoa hänestä itsestään ja siitä, miten hän toimii. Tällainen tieto voi vaikuttaa sekä yksilötasolla että yleisesti. Musiikkia voi käyttää myös uudenlaisen filosofian saavuttamiseen, kuten Adorno teki. (DeNora, 2003, s. 85-87.) Musiikki vaikuttaa todellisuuteen, mutta edelleen on epäselvää, onko taiteella ja musiikilla myös oma, subjektista riippumaton identiteettinsä, vai vaikuttavatko molemmat toisiinsa. Aidolla taideteoksella ei

yhteiskunnan kritisoimisesta huolimatta ole selvää todellisuuteen perustuvaa olemusta, josta voisi saada kiinni.

Adornon poliittisessa filosofiassa taiteen totuussisältö, eli todellisuuteen viittaaminen ja autonomia eivät ole sama asia. Adornon mukaan autonomisuus näkyy edellytyksenä taiteen todellisuuteen viittaamiselle (Zuidevaart 1991, s. 26). Zuidevaart (1991, s. 26) uskoo, että Adornon mukaan taiteen totuussisältö vähenee, jos taiteesta tulee riippuvainen muista sosiaalisista instituutioista. Hänen mukaansa taiteen totuussisältö tekee teoksesta sosiaalisesti merkittävän (Zuidevaart 1991, s. 227). Taiteen oma todellisuus käy läpi samanlaisia prosesseja kuin yhteiskunnallinenkin todellisuus, joten yhteiskunnasta autonominen taide ei ole välttämättä sen vapaampaa kuin itse yhteiskunnallinen todellisuuskaan. Musiikki on tiedostamatonta historian kirjoitusta, joka on peräisin yhteiskunnan todellisuudesta (Paddison 1993, s. 15). Adorno pitää taiteen totuussisältöä aina historiallisesti määrättyinä (Paddison 1993, s. 29). Adornolle ongelma ei ole se, että musiikki voisi mahdollisesti luoda todellisuutta, vaan se, että sen tulkinnan objektiivisuus on valheellista. Tulkinta on aina sidoksissa historiallisesti aikaan ja paikkaan.

Jos ihminen ei ole tietoinen siitä, että hänen todellisuuttaan muokataan kaikista pienimmillään alueilla, niin hän kuvittelee olevansa vapaa toimija, vaikka näin ei todellisuudessa olisikaan. Taideteos ei voi itse puhua omasta yhteydestään todellisuuteen, eikä se ole taideteoksen päätettävissä, kuvaako se olevaa vaiko ei-olevaa. Taideteosten auktoriteetti muodostuu kysymyksestä siitä, kuinka ne voisivat olla ei-olevan kuvia, jos ei-olevaa ei ole olemassa (Adorno, 2006, s. 177). Tästä tulee taiteen lumeluonne, joka tekee taiteen totuussisällöstä vaikean käsittää. Taide esittää sisältönsä totena, jos sen tulkitsee kirjaimellisesti (Adorno, 2006, s. 177). Taiteella on lumeluonteensa takia myös valheellisen maine. Taiteen ei kuulu esittää harmonisuutta, vaan ristiriitaisuutta ja dissonanssia (Adorno, 2006, s. 178). Taiteella ja musiikilla voi nähdä olevan sosiaalista totuussisältöä, jonka paljastamiseen tarvitsee tietoa musiikin normeista. Robert Witkinin mukaan Adorno ajattelee musiikin teoksella on tulkittavissa totuussisältöä (Witkin 1998, s. 67).

Adornon (2006, s. 99) mukaan taideteoksen todenmukaisuus näyttäytyy taideteoksessa historiallisena. Jos menneisyys muuttuu uudestaan todelliseksi, myös taideteoksen totuussisältö herää henkiin uudelleen. Tulkitsemalla menneisyyden teoksia päästään lähelle sen aikaista totuutta. Aika ei myöskään itsessään vähennä taiteen todenmukaisuutta, eikä mitään pitäisi hylätä siksi, että se kuuluu menneisyyteen. Teoksia ei pidä myöskään kritisoida vain nykyisyyden perusteella. Vain kaikista edistyneisin taide voi selvitä aikojen läpi. (Adorno, 2006, s. 99). Teos ei kuitenkaan ole välttämättä omana aikanaan moderni. Teokset eivät välttämättä ole omana aikanaan arvostettuja, mutta ne voivat olla erilaisia kuin muut ja siksi historiallisen kehityksen myötä osoittautua myöhemmin edistyneisiksi. (Adorno, 2006, s. 100.)

Taideteos vaikuttaa tulevaisuuteen kommunikoimalla sekä aikalaistensa että tulevien taideteosten kanssa. Näin ollen taiteella voi ajatella olevan oma todellisuutensa, joka muuttuu myös taideteosten itsensä vuoksi, ei pelkästään kulttuurin muutoksen johdosta. Taide on siksi myös erillään yhteiskunnasta. Taide ei voi kuitenkaan esittää ei-olevaa, ellei sitä ole olemassa (Adorno, 2006, s. 176). DeNora, (2000, s. 10) vertaa musiikkia lentämiseen. Tällainen lentäminen vaatii esteettistä riskiarviota siinä missä lentokoneen riskiarvio on kognitiivista, ja jossa luottamus muodostuu erilaisten turvasäännösten ansiosta. Samalla tavalla kuin lentokoneessa on omat säännöt, myös musiikissa on omat sääntönsä. Siinä missä valssimusiikki on tarkoitettu tanssimiseen, marssimusiikki on tarkoitettu marssimiseen (DeNora 2000, s. 11). Kun musiikille on omia sääntöjään, niin on oletettavaa, että musiikin avulla voi kontrolloida todellisuutta. Jos musiikille on omat sosiaaliset koodinsa, niin tuntemalla nämä koodit ottaa osaa sen vaikutusvaltaan.

Adornon kulttuuriteollisuuden kritiikissä on huomattavissa samaa suhtautumista markkinatalouteen kuin marxismissa ja Arendtin poliittisessa filosofiassa. Adornon ja Arendtin filosofiaa on syytä tarkastella osittain rinnakkain ja vertailevasti. Adornoa ja Arendtia yhdistävät samankaltaiset elämäkokemukset sekä teoreettiset kiinnostuksen kohteet. He ovat lisäksi 1900-luvun vaikutusvaltaisimpia julkisesti esillä olleita politiikan teoreetikoita. Maanpaossa eläminen holokaustin aikana sekä Saksaan palaaminen holokaustin jälkeen vaikutti molempien akateemiseen uraan merkittävästi. Arendt joutui akateemisessa ympäristössä marginalisoiduksi taustansa takia. Adorno joutui Saksaan palaamisensa jälkeen kokemaan, kuinka sekä poliittinen vasemmisto että oikeisto hyökkäsivät hänen uraansa kohti. (Rensmann & Gandesha, 2012, s. 2.) Sekä Adorno että Arendt tutkivat kriittisesti totalitarismin jälkeistä Eurooppaa. Vasemmisto piti Arendtin erottelua sosiaalisen ja poliittisen välillä ongelmallisena (Rensmann; Gandesha 2012, s. 2). Ongelmallisena Adorno pitää markkinatalouden ja massakulttuurin muokkaamaa kuvaa, jossa ihminen jopa itse tuotteistaa itsensä. Hänen mukaansa talous määrittää ihmisille arvon, jonka mukaan he käyttäytyvät (Adorno&Horkheimer 1944, s. 51).

3.2 Musiikin poliittisuus

Adornon musiikintutkimus on samalla musiikkipolitiikan tutkimusta. Musiikki on ihmisen tekemää. Musiikin säveltäjä ei ole yksilö, vaan historia, yhteiskunta ja musiikillinen materiaali vaikuttavat häneen (Moisio, 2008, s. 86). Säveltäjä ei siis ole yksilöllinen subjekti, vaan hän on aina suhteessa yhteiskuntaan. Säveltäjän ja musiikin suhde on ei-identtinen ja jännitteinen. Säveltäjä ja sävellys eivät ole subjekti ja objekti, vaan säveltäjä ja sävellysmateriaali ovat vuorovaikutuksessa keskenään. Adorno näkee musiikillisen analyysin tehtävänä ymmärtää musiikkiin koodijärjestelmää,

jonka merkkeihin on sisällytettyä yhteiskunnallisia prosesseja. Adornon mukaan teos ilmentää yhtäältä hengen objektivikaatiota, mutta toisaalta peilaa yhteiskunnallisia prosesseja (Moisio, 2008, s. 86).

Musiikin politisoituminen näkyi jo 1900-luvun alun Saksassa. Jo muutama vuosikymmen ennen kansallissosialismin valtakautta vakiintui käyttöön musiikkipoliittinen termi musikbolschewismus. Termillä oli tarkoitus kuvata musiikkia, joka ei ollut yhteiskunnallisesti hyväksyttyä. Termin käyttö leimaamistarkoituksessa Saksassa on mielenkiintoinen yksityiskohta. Bolshevikki-termillä tarkoitetaan yleensä leniniläisiä kommunisteja. Musikbolschewismus-termiä Adorno käyttää myös kritisoidessaan Sibeliusta (Vihinen 2000, s. 45). Myöhemmin Saksassa käyttöön tuli myös kulturbolschewismus, joka terminä kuvasti myös musiikin ulkopuolista kulttuuria. Sekä musikbolschewismus että kulturbolschewismus leimasivat yleensä modernia kulttuuria ja musiikkia yhteiskunnan viholliskuviksi. Niitä vastaan taistelu oli keskeisessä asemassa Hitlerin valtakaudella. Termin käytöllä oli myös antikommunistisia tarkoituksia. Poliittinen ulottuvuus näkyi termin käytössä sen institutionalisoitumisesta lähtien vuodesta 1925 alkaen. (Vihinen, 2000, s. 45.)

Musikbolschewismus-termillä ei kuitenkaan viitata Leninin johdolla Venäjällä vallankaappauksen suorittaneeseen puolueeseen, vaan ainoastaan vallankumouksellisuuteen (Vihinen, 2000, s. 45). On kuitenkin huomioitava, että bolshevismi -termillä on ollut negatiivisia konnotaatioita myös Saksassa. Alun perin intellektuellien käytöstä termi laajentui yli puoluerajojen sekä myös propagandistien käyttöön. Termin institutionalisoituminen johti sen hyvin laajaan käyttöön ja sitä myöten myös vahvasti antikommunistiseen asenteeseen. Musikbolschewismus ja kulturbolschewismus otettiin yhä suuremmissa määrin käyttöön kuvatessa ideologista poliittista uhkaa. Lopulta termejä käytti enää kansallissosialistit, jotka pyrkivät sekoittamaan termin käyttöön antisemitistisiä piirteitä. Myöhemässä käytössä termi ei siis enää vastannut alkuperäistä tarkoitustaan. Alun perin leiman saivat modernin musiikin säveltäjät, jolloin bolschewismus -termillä ei vielä ollut erityisen ideologista kaikua sen kuvatessa lähinnä uudenlaista ja futuristista musiikillista vallankumouksellisuutta. Musikbolschewismus alettiin nähdä 1920-luvulla myös yhteiskuntaa uhkaavana henkisenä impotenssina. (Vihinen, 2000, s. 47-49.)

Adornon huomio oikeistoradikalistien retoriikasta on oleellinen: yhteiskunnallisesti vetelysmäistä asennetta pidetään epäluottamusta aiheuttavana, joka johtaa kurinpalautuksen tarpeeseen (Adorno, 2020, s. 33). Musikbolschewismuksen sekä kulturbolschewismuksen uhan ansiosta evankelinen ja katolinen kirkko näkivät ilmiön vaaralliseksi ja tukivat merkittävästi kansallissosialistista puoluetta, jonka ajateltiin kulttuuripolitiikallaan pelastavan Saksan yhteiskunnan.

Vaikka musik -ja kulturbolschewismus -termejä tulkittiin eri aikakausina eri tavoilla, yhteisenä kohteena termin käytölle oli itävaltalainen säveltäjä Arnold Schönberg. Schönbergin musiikin uudenlainen kahdentoista tasa-arvoisen sävelen järjestelmä aiheutti mielikuvia vasemmistolaisista vallankumouksellisista. Tosiasiassa Schönberg ei itse kokenut lainkaan olevansa vallankumouksellinen. Hän suhtautui demokratiaan epäilevästi ja oli jopa konservatiivinen poliittisilta näkemyksiltään. Schönberg kuitenkin joutui termin halventavan käytön kohteeksi juutalaistaustansa takia. (Vihinen, 2000, s. 51-52.)

Natsi-Saksan aikaiset Richard Wagnerin ja Hitlerin väliset yhteydet ovat olleet tutkimusten kohteina pitkään. Richard Wagner oli säveltäjä sekä poliittisesti aktiivinen toimija. Saksassa Wagner nousi kulttihahmoksi Hitlerin kansallissosialistisessa Saksassa. Hänen uransa alkoi nousta jo vuonna 1924 järjestetyillä Wagner-festivaaleilla, joiden poliittinen luonne kansallisen sosialismin edistäjänä oli tiedossa. Hän toimi jopa uranuurtajana kansallissosialistisille aatteille. Wagner on nostettu kansallisen sosialismin keulakuvaksi, mutta Wagnerin todelliset yhteydet Hitleriin ovat kiisteltäviä, vaikka yhtymäkohtia ajattelussa löytyykin. Selvää on, että Wagner oli Natsi-Saksan aikana kansallista suojelua nauttiva säveltäjä, jonka kritisointi ei ollut suotavaa, vaan sellaisesta saattoi jopa joutua Thomas Mannin tapaan maanpakoon (Vihinen, 2000, s. 35).

Kansallissosialistisessa Saksassa Wagner nousi kulttihahmoksi, mutta Kansallissosialistisen ideologian pyrkimys levittää Wagnerin sävellyksiä massoille ei onnistunut. Wagnerin musiikille annettiin paljon sijaa radiossa. Tästä huolimatta Wagnerin levytyksiä myytiin hyvin vähän verrattuna iskelmämusiikkiin. Adorno tutki Frankfurtin koulukunnan muiden teoreetikkojen ohella taiteen demokratisoitumisen ongelmaa. Vihinen (2005, s. 162-163) pohtii, missä kulkee raja taideteoksen itseisarvon ja käyttöarvon välillä. Mikäli suuri massa kiinnostuu taideteoksesta, muuttuuko taideteos kulttuuriteollisuuden tuotteistamaksi massakulttuuriksi, jossa taide on valjastettu mielihyvän välineeksi?

Hitlerin Saksassa kansan suuren massan ajateltiin ymmärtävän säveltaiteen nerokkuutta. Vuonna 1937 Hitler toi puheessaan esiin seikan, että kansa on kykeneväisempi ymmärtämään säveltaiteen rikastuttajia jopa enemmän kuin kriitikot. Wagner ei kuitenkaan ollut avoimesti poliittinen säveltäjä. Hän asettui tarkoituksellisesti politiikan ulkopuolelle. (Vihinen 2005, s. 164.) Vihinen väittää, että politiikan ulkopuolelle asettuminenkin on kuitenkin poliittinen teko. Hänen mukaansa kyseessä on eräänlainen fasistinen koristelukulttuuri, joka luodaan politiikan taustalle (Vihinen 2005, s. 164).

Adornoa kritisoitiin suhtautumisestaan populaarikulttuuriin, erityisesti jazzmusiikkiin, joka syntyi 1800-luvun lopun Yhdysvalloissa sekä yleistyi myös Euroopassa 1900-luvun alussa. Adornon teoria nähtiin elitistisenä. Tosiasiassa hän kritisoi musiikkityylejä enemmän kuin kulttuuriteollisuutta, joka muutti taiteen kulutushyödykkeeksi. Populaarikulttuuri ei itsessään ollut Adornon kritiikin kohde,

vaan populaarikulttuuriin tyypillisesti liittyvät asiat, jotka muuttavat taiteen alkuperäistä luonnetta. Adornon teoriassa on kuitenkin haasteena tulkita, missä määrin populaarikulttuurin tai massatuotetun kulttuurin on mahdollista olla aitoa taidetta.

Kulttuuriin ei kuulu pelkästään positiivisia ilmiöitä. Alakulttuuri voi olla korkeakulttuurin rappiota tai sen vastareaktiota (Rauhala 2005, s. 17). Erilaiset kulttuurin muodot toimivat dialektisessa suhteessa toisiinsa. Samoin kuin muihinkin taiteen muotoihin, se pätee myös musiikkiin. Adornon mukaan ihminen, jolla on aito suhde musiikkiin, ei pidä sitä objektina, eikä pysty vieroittumaan siitä (Adorno, 2006, s. 49). Taide ei ole vain jotakin korkeamman asteen nautintoa. Toisaalta kukaan ei tekisi taidetta, mikäli ei saisi siitä itselleen jotakin (Adorno, 2006, s. 49). Aito suhde taiteeseen ihmisellä on silloin, kun hän häviää siihen. Mikäli taiteen kuluttaja tahtoo taiteen kautta saada aistimellista iloa elämäänsä, hän suhtautuu siihen väärällä tavalla. Taideteoksen aistimellinen miellyttävyys tuo sen kuluttajalle läheiseksi, mutta taide karkaa kuluttajalta ja se alistetaan pelkäksi käyttöesineeksi (Adorno, 2006, s. 50). Taiteen ulkopuolelle jätetyt ovat katkeroituneet ja muodostaneet uuden, kulutustaiteen luokan (Adorno, 2006, s. 50). Adornon mukaan taloudelliset rakenteet ovat luoneet kulttuuriteollisuuden ykseyden. Mainokset ja viihde eivät enää pyri ainoastaan täyttämään tarpeita, vaan myös luomaan tarpeita sekä vaikuttamaan mielentiloihin (Ampuja, 2008, s. 173). Adornolle viihteen olemassaolo ei ole itsestään selvästi yhteiskunnallisesti oikeutettua. Adorno pyrkii tuomaan esiin viihteen alempana taidemuotona, jolle korkeammat taidemuodot näyttäytyvät vastakohtaisina (Adorno, 2006, s. 459). Taiteilijat olivat ennen Ranskan vallankumousta palvelijoita, mutta myöhemmin heistä on tullut viihdyttäjiä (Adorno, 2006, s. 484).

Ongelmallista kulttuuriteollisuudessa on tuotantoyhtiöiden monialainen omistus. Tämä johtaa ristiinmarkkinointiin, jolloin samoja sisältöjä näytetään ja kierrätetään mediakonsernin omistamalla alustoilla. Tämä hämärtää rajoja mainonnan, viihteen ja tiedonvälityksen välillä (Ampuja, 2008, s. 175). Raija-Leena Loisa (2008) nostaa esiin suomalaisessa kulttuuripoliittisessa keskustelussa näkyvän optimistisen oletuksen kulttuuriteollisuuden pelastavasta vaikutuksesta Suomen kulttuuripoliittikkaan (s. 149). Adornon teoria ottaa kantaa myös kulttuurin liiketoimintaan. Tuotannon sykli on muuttunut paljon aikaisempaa nopeammaksi eri aloilla, myös kirjallisuudessa. Kulttuuriteollisuus liiketoimintana tuottaa yhteiskunnallisen tilan. Adornon kulttuuriteollisuuden teoriassa kulttuuriteollisuus ei kuitenkaan liity pelkkään liiketoimintaan, vaan kuvaa ihmisten tapaa elää ja olla maailmassa. (Loisa, 2008, s. 150.)

Vaikka taiteen rooli on länsimaisessa tieteellisessä ajattelussa ollut luonteeltaan epäpoliittinen, taiteilijoiden poliittiset näkemykset ovat tulleet näkyville heidän taiteessaan ja muissa eri tilanteissa. 1980-luvun poliittinen kehitys Itä-Euroopan valtioissa näkyy myös länsimaisessa tieteessä, jonka näkemyksiä Adornon ajattelu

edustaa. Kun itäeurooppalaiset kansat hylkäsivät kommunistisen järjestelmän, ne etsivät uusia johtajia korruptoituneiden tilalle taiteilijoista: Viron presidentiksi valittiin kirjailija Lennart Meri ja Tšekin presidentiksi kirjailija Václav Havel. Liettuan presidenttinä toimi jonkin aikaa musiikkitieteilijä ja säveltäjä Vytautas Landsbergis. DDR:n kansannousun avainhahmoja oli Kurt Masur, joka oli kapellimestari. Pääministeriksi valittiin viulisti Lothar de Maizere. (Vihinen, 2000, s. 24.)

Taiteen epäpoliittisuus oli siis näennäistä. Mikä sai kansan hakemaan johtajahahmoa taiteilijasta? Taiteilijan valinnan ajateltiin symboloivan jollain tavalla vapautta. Ehkä taiteilijan miellettiin olevan jollain tavalla autenttinen ja samalla korruptiosta vapaa. Musiikin tyyliä voi itsessään olla enemmän vasemmalle tai oikealle kallistunut. Esimerkiksi rockmusiikki on rockmusiikin ja politiikan välistä suhdetta tutkineen psykologi Rainer Dollasen mukaan enemmän vasemmalle sijoittuvaa (Vihinen, 2000, s. 24). Myös klassisen musiikin säveltäjien voi nähdä olevan poliittisia, kansallisia esikuvia. Esimerkkinä tällaisesta säveltäjästä on Jean Sibelius, joka sankarihahmona on osa suomalaisten kansallisidentiteettiä.

Musiikin ja emootioiden välisen suhteen analysointi on monimutkainen filosofinen kysymys. Lauri Suurpää valaisee musiikin ja tekstin suhdetta sekä tapaa, jolla musiikki voi kuvailla todellisia tapahtumia. Vaikka Suurpään mukaan musiikin on oltava autonomista ja itsenäisesti olemassaolevaa, musiikki voi kuvailla tapahtumia suorasti matkimalla todellisia ääniä. Esimerkiksi Beethovenin pastoraalisinfoniassa huilut, oboet ja klarinetit matkivat linnun laulua. Eräs tapa on vuorovaikutus emootioiden avulla. Esimerkkinä emootioiden vuorovaikutuksesta on ihmisen tapa hahmottaa musiikin tunnelmaa. Eräs tapa on analysoida musiikkia rakenteellisten yhteyksien analyysin avulla. Tässä tavassa tulkitaan musiikin ja tekstin välisiä yhteyksiä merkkijärjestelminä tai musiikin ulkoisen tai rakenteellisen analyysin avulla. Kyseinen tapa on monimutkainen, ja edellyttää musiikin tulkintaa yhteydessä tekstiin. Tässä tavassa musiikin tulkinta riippuu valitusta näkökulmasta. (Suurpää, 2009, s. 41.)

Musiikin vaarallisuus poliittisella kentällä on huomattu jo antiikin ajoista, jolloin Platon tiedosti Valtiossaan musiikin lakien vaikuttavan yhteiskunnallisiin ihanteisiin. (Vihinen, 2000, s. 24). Liian esteettisesti miellyttävä musiikki saattaisi ajaa väärin ihanteiden kehittymistä. Esteettistä mielihyvää tuottava ei siis ole välttämättä valtiolle hyväksi. Musiikkia on pidetty kautta aikojen myös poliittisen vallankäytön välineenä. Tämä näkyi Josif Stalinin ja Hitlerin ollessa vallassa. Musiikin propagandistinen luonne oli totalitaristisissa valtioissa tiedossa, ja sitä käytettiin poliittisiin tarkoituksiin. Äärimmillään vietynä poliittinen ideologia vei muusikoita keskitysleireille tai likvidoitaviksi. Musiikki oli läsnä jopa Auschwitzissä, jossa toimi sekä naisten että miesten sinfoniaorkesteri (Vihinen, 2000, s. 21). Entisaikojen hovisäveltäjät alkoivat valistuksen ajan emansipaation myötä ottamaan itselleen aiempaa enemmän vapauksia, mutta Hitler säveltaiteen ystävänä puuttui johtamiensa kansojen

musiikkipolitiikkaan hyvin tarkasti. Kansallissosialistinen musiikki- ja kulttuuripolitiikka sekä neuvostoliittolainen musiikin ideologisointi korostavat sitä, kuinka politisoitunutta säveltaide oli. (Vihinen, 2000, s. 26-27.)

Sävellysmateriaali oli Adornon ajattelussa merkittävä termi. Näin ollen, säveltäjä itse muodostaa sävellyksensä kanssa subjektin ja objektin symbioosin, jossa säveltäjä ei ole puhtaasti subjekti eikä sävellysmateriaali objekti. Sävellystä ei voi erottaa yhteiskunnallisesta ilmapiiristä, koska siinä on osa säveltäjää itseään. Yhteiskunnalliset rakenteet vaikuttavat säveltäjään sekä sävellysmateriaaliin. Vihisen mukaan Adorno käyttää sävellysmateriaali-termiä tavalla, joka eroaa Adornon materiaali-termin käytöstä. Sävellysmateriaalin funktio on Adornon mukaan toimia todellisuuden kuvaajana, jonka luonnolliseen järjestykseen ei pitäisi puuttua keinotekoisilla dissonansseilla eli riitasoinnuilla. (Vihinen, 2000, s. 139.) Näitä riitasointuja Adorno eritteli Sibeliuksen kritiikissään.

3.2.1 Adornon Sibeliuksen kritiikin poliittisuus

Adornon Sibeliuksen kritiikki jakautuu kahteen osaan. Ensimmäinen kriittinen analyysi Sibeliuksesta, *Fußnote zu Sibelius und Hamsun*, suomennettuna *Alaviite Sibeliukseen ja Hamsuniin* julkaistiin vuonna 1937. Seuraava kriittinen artikkeli oli Adornon kirjoittama alkuperäisteksti *Glosse über Sibelius*, joka ilmestyi vuonna 1938, suomennettuna *Reunahuomautus Sibeliuksesta*. on rajua kritiikkiä Jean Sibeliusta kohtaan. Kritiikkiä Sibeliuksen sai tuotantonsa lisäksi henkilöahmostaan. Adorno tutki Sibeliuksen sävellyksiä analysoiden sen rakenteita. Kritiikki kuitenkin hyökkäsi Sibeliusta kohtaan sekä säveltäjänä että henkilönä. Antti Vihinen tutkii väitöskirjassaan *Theodor W. Adornon Sibeliuksen kritiikin poliittinen ulottuvuus* (2000) Theodor Adornon Jean Sibeliuksen sävellyksiin kohdistuvaa voimakasta kritiikkiä. Usein kritiikkiin suhtaudutaan tunteellisesti joko tehden Sibeliuksesta pyhä kansallissankari tai tulkiten Adornon olevan antipatioiden sokaisema. Tulkiten Adornon Sibeliuksen kritiikkiä siitä näkökulmasta, että hän tulkitsee kritiikissään Sibeliuksen musiikin rakennetta ei-identtisyyden tavalla, josta poliittiset näkökulmat ovat erottamattomia.

Alaviite Sibeliukseen ja Hamsuniin -teksti pelkistää Sibeliuksen sinfoniat vääristyneeksi luontosuhteen esitykseksi. Adorno pyrkii selittämään Sibeliuksen suosion johtuneen taitamattomuudesta, jonka porvarit olivat tulkinneet virheellisesti syvällisyydeksi (Oramo, 2009, s. 49). Hän jatkoi kritiikkiään *Reunahuomautus Sibeliuksesta* -artikkelissaan analysoiden Sibeliuksen musiikkia aiempaa tarkemmin. Adornon mukaan Saksassa ja Itävallassa Sibeliuksen nimi oli tuntematon. Myös hänen musiikkinsa oli vaikea palauttaa mieleen. Hänen mukaansa esimerkiksi

Tuonelan joutsen ja Aallottaret olivat ohjelmamusiikkimaisia täytekappaleita (Oramo, 2009, s. 49).

Sibelius teki Adornon mukaan erikoisia sävelkulkuja ja riitasointuja, jotka vaikuttivat käsittämättömiltä. Adorno väitti kaoottiselta vaikuttavien sävelkulkujen johtuneen siitä, ettei Sibelius todellisuudessa ollut taitava säveltäjä (Oramo, 2009, s. 49). Hän vertasi Sibeliuksen sävelkulkuja imeväisikäiseen, joka pudotessaan satuttaa selkärankansa. Tämän jälkeen liike pysähtyy nopeasti ja jatkuu tämän jälkeen käsittämättömänä. Sibeliuksen puolustajat väittävät Sibeliuksen olevan hieno taiteilija, koska hän ei välitä totutuista kaavoista. Adornon mukaan tämä johtuu siitä, ettei Sibeliuksella todellisuudessa ole musiikin perusasiat hallussa. Adorno väittää Sibeliuksen palanneen Saksasta sävellyssopintojensa jälkeen Suomeen epäonnistumisensa takia, jotta olisi piilossa opettajiensa kriittisiltä katseilta. Yllättävää kyllä, hänen epäonnistumisensa tulkittiin Suomessa onnistumiseksi. (Oramo, 2009, s. 49-50.)

Adorno selvästi ihmetteli Sibeliuksen suosiota ja piti sitä manipuloinnin tuloksena. Adornon mukaan Sibeliuksen vääränlaiset dissonantit riitasoinnut saivat Sibeliuksen hakemaan turvaa kolmisoinnuista. Näihin kolmisointuihin oli lisätty vääriä nuotteja osoittamaan, että väärästä oli tullut oikeaa. Sibeliuksen kannattajat pitivät sävellyksiä virheellisesti luontoa kuvaavina. Adornoa häiritsi se, ettei Sibelius käytä luontoa kuvatessaan totuttuja teknisiä impressionistisia tapoja. Tämän Adorno väitti johtuneen siitä, ettei Sibelius tuntenut kyseistä luonnontunteen kuvaamisen lajia. Sibeliuksen musiikissa latteat ja ennalta-arvattavat elementit muuttuivat Adornon mukaan yhdistyessään käsittämättömiksi kokonaisuuksiksi. Nämä kokonaisuudet hänen mukaansa taas tulkittiin virheellisesti syvällisiksi. Kun vanhat keinot eivät enää riittäneet, tehtiin sävellyksiä maailmasta, jossa ei ole enää sävellettävää. Tämä johti sävellysten epäaitouteen. (Oramo, 2009, s. 50-51.)

Adorno valaisi Sibeliuksen suosion salaisuuden. Hänen mukaansa Sibelius aiheutti mielikuvan, että olisi mahdollista tehdä edistyksellistä musiikkia samalla säilyttäen kansallisromanttinen musiikillinen perinne. Hän myös viittasi musiikin poliittisuuteen väittäessään Sibeliuksen musiikin toimivan lupauksena, että ristiriidoistaan toipuva maailma olisi mahdollista parantaa musiikin avulla. Mikäli Sibeliukselta pidetään taitavana, kaikki musiikin aikaisemmat säännöt ovat Adornon mukaan pätemättömiä. Sibelius peitti tämän vääristyneeseen luontosuhteeseen. (Oramo, 2009, s. 52.) Adorno väittää useassa kohdassa Sibeliuksen kuvaavan luontoa vääristyneellä tavalla. Hän väitti, että Sibeliuksen musiikin musiikkipiireissä kiitelty kaavamaisuuden puute ja edistyksellisyys johtui todellisuudessa siitä, ettei Sibelius hallinnut peruskaavoja ja emootioiden esittämistä traditionaalisesti tunnetulla tavalla.

Poliittisuus tulee vielä selkeämmin esiin Sibelius-kritiikin lopussa. Adornon mukaan on järjetöntä kuvitella ilmaisevansa jotain uutta vanhoilla tavoilla. Adornon mukaan Sibeliuksen musiikki näyttäytyy vain oikeutuksena musiikkibolshevismien vastustukselle (Oramo, 2009, s. 52). Adorno tarkoittaa, ettei ole mahdollista

dialektisesti negaation sekä negaation negaation avulla muuttaa vanhoja, taantumuksellisia tapoja. Sibeliuksen musiikki toimii Adornon mukaan esimerkkinä taidemusiikin rappioitumiselle (Oramo, 2009, s. 52). Oli Sibeliuksen musiikista mitä mieltä tahansa, on kuitenkin tiedostettava, että musiikin kaavojen tulkinta on kirjaimellisesti tulkintaa. Adornon tapauksessa tulkintaa ohjaa poliittinen konteksti sekä mahdolliset ennako-oletukset. Tämä on helppo uskoa, sillä Adorno ulottaa kritiikkinsä Sibeliuksen henkilöhaamoon mainitessaan väitteen esimerkiksi Sibeliuksen epäonnistuneista opinnoista.

Sibelius on helppo nähdä kansallisromanttisena säveltäjänä hänen otettuaan 1800-luvun lopulta saakka vaikutteita Kalevalasta ja sävellettyään Finlandia-hymnin vuonna 1899. Finlandia-hymnin nimeämisellä nähtiin selvä poliittinen merkitys, kun Sibelius lähti ensimmäiselle kansainväliselle konserttikiertueelleen vuonna 1900. Sibelius koki olevansa myös kansaa jollain tavalla korkeammassa asemassa nimetessään itsensä taiteilija-aristokraatiksi, ja koki voivansa määritellä kansan ja jopa ohjailta sitä musiikillaan. Vuoden 1918 sisällissodan aikana Sibelius puhuu taiteilijapäiväkirjassaan ”punaisesta roskaväestä”. (Vihinen 2000, s. 120–122.) Adornon Sibelius-kritiikkiin on vaikuttanut lisäksi saksalaisten kansallissosialistien Sibeliusta kohtaan esittämä ihailu. Sibelius otti vastaan Hitlerin myöntämän Goethe-mitalin vuonna 1935 sekä toimi yhteistyössä kansallissosialistien kanssa. Hän antoi Yhdysvaltain lehdistölle myös julkilausuman, jossa kirjoitti bolsevikkien hyökkäyksestä Suomeen ja bolsevismin vaaroista. (Vihinen 2000, s. 114–115.) Vihinen (2000, s. 115) kuitenkin huomauttaa, että Saksassa menestystä havitelleena hyökkäyssodan kohdevaltion kansalaisena Sibelius ei olisi mitenkään voinut toimia toisin.

4. AUTORITÄÄRINEN PERSOONALLISUUS

4.1 Autoritäärinen ihmistyyppi antisemitismin mahdollistajana

Frankfurtin koulukunnan teoreetikkojen ollessa maanpaossa Adornon johtama Sosi-aalitutkimuksen instituutti eritteli ennakkoluulotutkimuksessaan antropologista ja psykologista ihmistyyppiä, jota nimitettiin autoritääriseksi persoonallisuudeksi. Vuonna 1950 American Jewish Committeeen julkaisema ja Adornon, Else Frenkel-Brunswikin, Daniel Levinsonin sekä Nevitt Sanfordin esittelemä tutkimus ennakkoluuloista on teoksen *Authoritarian Personality* (1950) aiheena. Tutkimus valaisee toisen maailmansodan aikaisten hirmutekojen taustoja, ja se on noussut yhdeksi viitatuimmista teoksista aiheeseen liittyen (Wilson, 2012, ii). Tutkimuksen löydösten mukaan autoritääriseen persoonallisuustyyppiin liittyy muuta väestöä vahvempi korrelaatio tiettyjen persoonallisuuden piirteiden ja poliittisten mielipiteiden sekä arvojen kanssa. Ennakkoluulotutkimus on myös nykyisin ajankohtainen. Vaikka sen soveltaminen nykyaikaan ei ole ongelmattonta, psykologian teokset yhä viittaavat tutkimukseen (Wilson, 2012, ii).

Tutkimus on relevantti myös sen vuoksi, että fasismi 1930-luvulla saavutti maailmanlaajuisesti poikkeuksellisen korkean määrän hyväksyjä ja kannattajia – enemmän kuin muut tuhoisat poliittiset liikkeet (Wilson, 2012). On relevanttia analysoida ihmistyyppiä, johon propaganda vetoaa, sillä Hitler (1941, s. 251) kertoo avoimesti propagandan olevan tärkeä keino saavuttaa suosiota puolueen aatteille. Tutkimuksen tekijät olivat itsekin holokaustin uhreja ja siten poliittisten ideologioiden ilmapiirissä. American Jewish Council teetti tutkimuksen pyrkimyksenä löytämään syitä fasismin nousulle. Huolenaiheena oli myös mahdollisuus hirmutekojen toistumiseen, mikäli ei löydettäisi vastauksia ennakkoluulojen luonteeseen (Norris, 2012, s. 3).

Sen jälkeen, kun Hitler liittyi Saksan työväenpuolueeseen, hän huomasi, että propagandatyön on tehtävä paljon järjestelyitä löytääkseen sopivan aineksen. Mikäli propagandaa tehdään liian nopeasti, se johtaa elävän järjestön sijasta kuolleeseen koneistoon. Koska aatteiden sisällä pyritään aina saavuttamaan jokin hierarkkinen järjestys, on erittäin tärkeää valita sitä kannattavat ihmiset oikein. Vaarana puolueiden järjestäytymisen aikana on Hitlerin mukaan se, että heikot ja kateelliset ihmiset pyrkivät estämään hierarkiassa kohoavaa ihmistä nousemasta muiden yläpuolelle, vaikka kohoaminen johtuisi tämän omista ansioista. Mikäli kateudesta kärsivät ihmiset saavat estettyä tärkeiden henkilöiden nousua johtoasemiin, puolue hajoaa riitoihin, jotka ovat nuorille poliittisille liikkeille kohtalokkaita. (Hitler 1941, 251–252.) Demokratian vastaisuus näkyy nuoren puolueen toiminnan kuvauksessa selvästi. Hitlerillä on pelkona, että nuori, vasta perustettu puolue on vaarassa heikkojen ihmisten takia. Mikäli heikot ja karismaattisille johtajille kateelliset ihmiset muodostavat demokraattisen määräenemmistön, he pystyvät helposti estämään uuden poliittisen liikkeen nousun.

Hitler analysoi myös sopivaa ainesta puolueen kannattajille ja jäsenille. Kannattajat ovat hänen mukaansa maltillisempia ihmisiä, jotka eivät ole valmiita puolustamaan radikaaleja näkemyksiä julkisesti. Varsinaisilta jäseniltä sen sijaan edellytetään aatteen puolustamista voimakkaasta yleisestä vastustuksesta huolimatta (Hitler 1941, 253). Hitlerin mukaan propagandan on tarkoitus hankkia puolueelle uusia kannattajia, mutta organisaation tehtävä on hankkia uusia jäseniä. Uusien jäsenten otto on tehtävä varovaisesti, sillä varsinaisilla jäsenillä on valtaa puolueen suosion mahdollistajina. Koska varsinaisen jäsenen on oltava rohkea, ja erilainen kuin velto ja arka enemmistö, on jäsenyyden edellyttämä luonteenlaatu harvinaista. (Hitler, 1941, s. 253–254.) Propagandan tarkoitus ei siis ole välttämättä havitella erityisesti uusia jäseniä, vaan ainoastaan kannattajia. Kannattajien ei siis tarvitse julkisesti myöntää kannattavansa radikaalia liikettä. Sitä ei heiltä myöskään edellytetä. Hitlerin mukaan hän oli jyrkkä propagandan käytössään siksi, että pelottaisi heikomman aineksen ja houkuttelisi puolueen jäseneksi ainoastaan ”parhaan mahdollisen aineksen” (Hitler, 1941, s. 259). Adornon ennakkoluulotutkimus tuo esille juuri niitä ihmisiä, jotka eivät välttämättä julkisesti uskalla myöntää kannattavansa kansallissosialismia tai fasismia, mutta joiden ajattelusta on löydettävissä johdonmukaisesti tekijöitä, jotka altistavat propagandan omaksumiselle.

Oli esitetty epäilyksiä, että kansallissosialistisen puolueen suosion syynä olisi saksalaisten keskuudessa esiintyvä autoritääriäinen persoonallisuustyyppi. Arvioiden mukaan kyseisen persoonallisuustyyppin esiintyvyys olisi ollut saksalaisilla muita kansoja korkeampi. Tutkimuksessa huomattiin, että autoritäärisyys ulottuu persoonallisuutta pidemmälle myös poliittisiin näkökantoihin. Yleistäen oikeistoon nojautuneet henkilöt olivat tutkimuksen mukaan altistuneet merkittävästi enemmän autoritäärisille asenteille kuin vasemmistoon nojaavat henkilöt. (Norris, 2012, s. 1–2.)

Ennakkoluulotutkimuksen ajankohta sijoittuu juutalaisvainojen jälkeiseen aikaan, kun antisemitismi ei näyttänyt enää tuhoisinta puoltaan. Tutkimuksen

tavoitteena oli etsiä monitieteellisesti tapoja estää uuden antisemitismin nousu. Horkheimerin (1969) kirjoittaman tutkimuksen esipuheen mukaan ihmiset ovat liian luotattavaisia ajan kulumisen parantavaan vaikutukseen: mikäli aika ei paranna sairauksia ja muita ongelmia, emme voi olettaa sortajan lopettavan toimintaansa antamalla ajan kulua. Tutkimuksella oli siis selkeä tavoite.

Autoritäärinen persoonallisuustyyppin ominaisuuksiin kuuluu suvaitsemattomuus epänormaalia pidettyä kohtaan, stereotyyppinen ajattelu naisista, homoseksuaaleista sekä vähemmistöistä. Tämä aiheuttaa vihantunteita kyseisiä ryhmiä kohtaan (Wilson, 2012, i). Tutkimus oli merkittävä, sillä siihen viitataan yhä. Vaikka tutkimusta on myöhemmin haastettu pyrkimällä erittelemään vasemmistoon sopivaa autoritääristä persoonallisuustyyppiä, sellaista ei ole onnistuttu löytämään. Ei ole myöskään onnistuttu erittelemään poliittisista ideologioista itsenäistä, selkeää autoritäärinen persoonallisuustyyppin kategoriaa. On kuitenkin vaikea olla huomaamatta 1930-luvun natsijohtajien ja heidän seuraajiensa tietynlaisia käytösmalleja. (Norris, 2012, s. 2-3.)

Tutkimusmenetelminä käytettiin haastatteluita. Koehenkilöiltä kysyttiin esimerkiksi siitä, millaisia heidän vanhempansa olivat. Antidemokraattinen suhtautumistapa yhteiskuntaan oli tutkimuksessa yleisempää fasismia kannattavilla kuin verrokeilla. Autoritäärinen persoonallisuustyyppi oli instituutin tutkimusten mukaan verrattain yleinen vankilassa elävien rikollisten keskuudessa, kuten myös psykopatia, joka on selkeä merkki superegon viallisesta kehityksestä. Huomionarvoista on, että vangeilla oli samanaikaisesti kielteinen suhtautuminen auktoriteetteihin, mutta myös ankara suhtautuminen heikompina pidettyihin ihmisiin. Niillä vangeilla, joilla oli erityisen kielteinen suhtautuminen heikkoihin ja puolustuskyvyttömiin ihmisiin, löytyi selkeä yhteys omiin heikkouden merkkeihin pidettyihin piirteisiin. Esimerkiksi homoseksuaalisuutta esiintyi tällaisilla vangeilla usein piilevänä. (Adorno ym., 1969, s. 817.)

Adornon mukaan tyypillinen saksalainen perherakenne toimi selkeänä kasvualustana autoritäärisille asenteille (Norris, 2012, s. 4). Hierarkioihin perustuvassa kasvatustavassa lapsen yksilöllisyyttä ei huomioitu. Lapsen oletettiin noudattavan sääntöjä, vaikka niitä ei olisi perusteltu. Hän ei sisäistänyt sääntöjen tarkoitusta. Mikäli lapsen käytös ei sovi sosiaalisiin normeihin, hierarkioihin perustava kasvattaja ohjaa häntä pois epäsovivista käytösmalleistaan. Emootioiden osoittaminen on vähäistä, ja perheen dynamiikka näyttää olevan vaihtoarvoon perustuvaa, mikä johtaa opportunistisiin asenteisiin. (Adorno ym., 1969, s. 383-384.)

Ihmisen lapsuuden aikaiset interpersonaaliset suhteet vaikuttavat hänen aikuisuutensa poliittiseen aktiivisuuteen. Korkeamman kurin kodeissa kasvaneet osoittavat enemmän ennakkoluuloisuutta asenteissaan. Kuri lapsuudenkodissa perustuu lapsen alistuvaan rooliin. Vanhempi sen sijaan on lapseen nähden dominoivassa asemassa. Myös arvot perustuvat ulkoisesti näkyviin asioihin. Vaikka selkeitä rakenteellisia suhteita on nähtävissä poliittisten asenteiden ja kotikasvatuksen välillä, on huomioitava, että kyse on korrelaatioista. Yksittäistapauksen kohdalla

vaihtelu kotikasvatuksen ja poliittisten mielipiteiden välillä voi olla suurta. (Adorno ym., 1969, s. 384-385.)

Autoritäärinen persoonallisuus on eräänlainen oireyhtymä, joka on sekoitus erilaisia piirteitä. Se ulottuu myös persoonallisuuden piirteiden yli. Autoritäärisen ihmistyyppin tutkimus yhdistelee sosiaalipsykologiaa, sosiologiaa, filosofiaa ja psykoanalyttistä teoriaa. Lapsuuden alistussuhde johtaa sosiaalisen kontrollin omaksumiseen ainoastaan alistuksen kautta. Yhteiskuntaan tämä siirtyy sadomasokistisina impulsseina. Tämä selittyy psykoanalyttisen teorian mukaan oidipuskompleksilla. Lapsella on vaikea kehitystehtävä muuttaa viha isäänsä kohtaan rakkaudeksi. Tämä tehtävä ei koskaan onnistu täysin. Yhteiskunnassa sekä masokistiset että sadistiset taipumukset tulevat palkituiksi. Autoritäärinen ihmistyyppi omaksuu sekä sadistisia että masokistisiä taipumuksia. Sadistiset taipumukset näkyvät esimerkiksi juutalaisvihana. Juutalaiset ottavat siis vihatun isän roolin, jossa heillä nähdään samoja huonoja ominaisuuksia kuin lapsi ajatteli isällään olevan. (Adorno ym., 1969, s. 759.)

4.2 Uusi oikeistoradikalismi natsi-Saksan jälkeen

Adornon alun perin vuonna 1967 pitämä luento on litteroitu tekstiksi, sekä suomennettu vuonna 2020 *Näkökulmia oikeistoradikalismiin* -kirjaksi. Adorno itse piti esitelmien tallentamista epäilyttävänä puheiden ohimenevän luonteen takia. Vaarana oli, että puheista irrotettaisiin yksittäisiä lauseita, joiden nimeen puhujan olisi vannottava (Weiß, 2020, s. 58). Todennäköisesti pelko asiayhteydestä irrotettavista lauseista ja niiden kautta leimatuksi joutumisesta huolestutti Adornoa. Poliitiikan teoriassaan Adorno kuvaa kansallissosialistien käyttämiä toimintatapoja sekä retoriikkaa tarkasti. Adornon aikaisemmat kokemukset ja tutkimukset muovasivat hänen uutta kritiikkiään, joka koski Saksan kansallisdemokraattisen puolueen nousua. Hänen tekemänsä huomiot oikeistoradikaalien liikkeiden retoriikasta ovat verrattavissa myös esimerkiksi Euroopan vuoden 2015 pakolaiskriisissä käytettyyn retoriikkaan ja EU-vastaiseen retoriikkaan. Weißin (2020, s. 59) mukaan äärioikeisto on nousemassa uudelleen Euroopassa vaikutusvaltaiseksi.

Adornon huomiot oikeistoradikalismien noususta ovat edelleen ajankohtaisia, samoin kuin juutalaiskysymykset. Frankfurtin koulukunta on yhä ajankohtainen myös sen kriitikoiden silmissä. Vaikka juutalaisvastaisuus tuntuisi menneisyyteen kuuluvalla, Adornon analyysi osoittaa, että aatteet saattavat millä hetkellä hyvänsä nousta suosioon, vaikka se historiallisessa kontekstissa vaikuttaisi epätodennäköiseltä, sillä potentiaali on olemassa piilotettuna. Vaikka Frankfurtin koulukunta on suomalaisessa mediassa ollut verrattain vähän näkyvillä, sen vaikutukset ulottuvat myös suomalaiseseen juutalaisvastaiseen keskusteluun. Esimerkiksi propagandajulkaisuna

pidetty *Magneettimedia*-lehti on julkaissut vuonna 2015 alun perin Kansallinen vastarinta -nimellä julkaistun artikkelin, joka ottaa kantaa omien sanojensa mukaan ”kokonaan juutalaisen” Frankfurtin koulukunnan levittämiin valheisiin (*Magneettimedia* 1/2015, s. 65). Myös tieteellistä sosialismia ja marxilais-leniniläistä aatetta on pidetty kylmän sodan päättymisen jälkeisessä Suomessa vanhanaikaisena. Tästäkin huolimatta, ”marxilais-leniniläisen” Kommunistisen työväenpuolueen lehti, *Työkansan sanomat* ottaa kantaa tänäkin vuonna *artikkelissaan* *Marxismi ja ”isänmaallisuus”* porvarilliseen nationalismiin, joka artikkelin mukaan omii isänmaallisuuden porvareille jättäen työläiset ulkopuolelle (Mäkinen, 2022).

Kapitalistiseen markkinatalouden kehitykseen nojaava teoria kansakuntien kansallistunteesta johtaa porvarillistuneeseen isänmaallisuuteen. Porvarillisuuden teema kulkee Adornon teksteissä näyttäen taiteeseen liitettynä joltakin halveksuttavalta. Porvarillinen tietoisuus taideteoksesta nojaa aistimellisesti välittömään kokemukseen (Adorno, 2006, s. 198). Kuten esimerkiksi Loisa (2008, s. 156) toteaa, musiikin kuuntelija alentuu lapsenomaiseen tilaan, jossa hän kiinnittää teoksessa huomiota ainoastaan kaikkein selvimmin havaittaviin asioihin.

Fasismi aatteena ei rajoitu pelkkään historialliseen ajanjaksoon, vaan elää yhä tiettyjen poliittisten ajatusten kautta sekä on näkyvissä poliittisessa retoriikassa. Nykyisin fasismi saattaa itse asiassa olla ajankohtaisempi kuin koskaan: Adornon mukaan ei tule tuudittautua siihen uskoon, että jokin historiallinen ilmiö olisi vaaraton vain siksi, ettei se vaikuta ajankohtaisesti vetoavalta. Ilmiö usein tulee uudelleen ajankohtaisiksi juuri silloin, kun ilmiö vaikuttaa jo kadonneelta. Weiß (2020, s. 80) ottaa esimerkiksi kysymyksen sukupuolten välisestä tasa-arvosta. Juuri, kun naisten asema on parempi kuin koskaan, ja maskuliinisuuden hegemonia kyseenalaistettu, naisviha on noussut jälleen kukoistukseen.

Oikeistoradikalismien nousua avaa Adornon Vuonna 1967 pitämä luento, josta Volker Weißin kommentoima teos ”*Näkökulmia uuteen oikeistoradikalismiin*” (2020) kertoo. Adorno hahmottelee syitä vuonna 1964 perustetun kansallisdemokraattisen puolueen suosiolle. Vaikka Adornon ja Arendtin teorioissa on myös eroja, on Arendtin totalitarismin analyysillä yhtäläisyyksiä Adornon oikeistoradikalismien synnyn teoriaan. Oikeistoradikalismien ja talouden välillä on rakenteellinen suhde, mutta se ei seuraa yksinkertaisesti talouden kausittaisia heilahteluita (Adorno, 2020, s. 17).

Samoin kuin Adornon teeseissä, myös Arendtin natsismin kehityksen analyysissä kansallisromanttisen perinteen ongelmallinen luontosuhde toimii tärkeänä tekijänä. Kun ihmisen rooli on olla osa eläinkuntaa, oikeutetaan heikomman sorto viitaten eläinkunnan toimintatapoihin (Arendt, 2013, s. 304).

Adornon kritiikki antisemitismistä vastaan näkyy kansallissosialistisen puolueen retorisisessa analyysissä. Adorno puhuu äänitetyllä luennollaan vuonna 1967 nationalistisen ideologian propagandistisesta tiedonlevityksestä ja retorisisista keinoista, joilla ihmisiin pyritään vaikuttamaan. Adorno puhuu asioista perustuen omiin kokemuksiinsa, sekä myös Yhdysvalloissa teetettyihin Sosiaalitutkimuksen instituutin

tutkimuksiin perustuen. Esimerkkinä on käytetty 1950-luvulla teetettyä tutkimusta ennakkoluuloista, joiden perusteella on huomattu, että ihmisillä on julkisesti puhutusta mielipiteestä poikkeava ajattelutapa. Julkisesta kuvasta poikkeavat mielipiteet kuitenkin kulkevat mukana ihmisten asenteissa, jotka voivat tulla esiin kontrollin heikennyttyä (Weiß, 2020, s. 64).

Fasistinen potentiaali on olemassa ihmisissä jo valmiina fasismin aikaisemmasta romahduksesta huolimatta. Adornon mukaan pääoman kehittyminen mahdollistaa fasistisen potentiaalin. Se tulee esiin, kun yhteiskunnalliset rakenteet ja vallitseva talouspolitiikka johtavat ihmisten olojen kurjistumiseen. Ihmiset syyttävät tästä jotakin ryhmää, kuten kommunismia, vaikka todellisuudessa rakenteet ovat mahdollistaneet kyseisenlaisen kehityksen. Tämä näkyy esimerkiksi vihamielisenä suhtautumisena sosialismiin ja kommunismiin, vaikka kommunistit olisivat itsekin olleet kriittisiä kurjistavaa järjestelmää kohtaan, joka kyseiset olot on aiheuttanut. (Adorno, 2020, s. 8-9.)

Adorno tosin epäilee myös, etteivät uuden ajan kommunistit enää ole perinteisten kommunistien tapaan kriittisiä järjestelmää kohtaan. Adornon (2020) mukaan sosialistinen järjestäytyminen on tehty Hitlerin jälkeisessä Saksassa mahdottomaksi tai ainakin vaikeaksi (s. 8-9). Vaikka Adorno ei ota kantaa yleisesti Neuvosto-Venäjäan, esitelmässään hän mainitsee "itäblokin pelon" (Adorno, 2020, s. 10). Pelkoon liittyy myös pelko vapauden menetyksestä. Osittain tiedostamattomaan pelkoon viittaaminen ja sen avulla manipulointi on tehokas keino saada ihmiset pelkäämään seurauksia. Itäblokin pelossa yhdistyvät matalan elintason ja vapauden menetyksen pelko (Adorno, 2020, s. 10).

Nationalismissa on jotakin lumeluonteisuutta. Se luo fasismista ikään kuin fiktiivisen kertomuksen, johon propagandistit eivät itsekään usko. Todellisuudessa kukaan ei kritiikittömästi usko nationalismiin. Vakaumukset ja ideologiat usein kuitenkin osoittavat "tuhovoimansa", kun ne eivät enää näytä maailmantilanteessa uskottavilta. Adornon mukaan nationalismin aate oli jo Hitlerin aikana päälle liimattua. Tämä johtaa propagandalle tyypilliseen liioitteluun. (Adorno, 2020, s. 11-12.) Subjektin ja objektin jännitteisessä suhteessa luonto on torjuttu, mutta fasistisessa ideologiassa liioittelu toimii saman peruseriaatteen mukaisesti. Tässä tapauksessa vaan liioittelu toimii ikään kuin vastakohtana torjumiselle, jonka fasistinen ideologia tekee luontosuhteen kohdalla. Fasismi siis huomaa valheellisuuden, mutta kompensoi sitä liioittelulla. Luontosuhteen kohdalla fasistista ideologiaa noudattavat huomaavat itsessään viettienergiaa, jonka haluavat torjua.

Adornon marxilainen suhtautumistapa työväenliikkeeseen ja maatalouden tukemiseen näkyy myös mielenkiintoisesti. Hän pitää maataloustukia keinotekoisina avustuksina maatalouden kriisitilanteessa. Hän kehottaa kuitenkin pidättäytymään esittämästä väitteistä ilman todisteita esimerkiksi teollisuuden tuesta natseille (Adorno, 2020, s. 13). Tässä kohtaa kulttuuriteollisuuden suurten teollisuuden alojen tuki mediakonserneille tulee kysymykseen. Mikäli väitetään kulttuuriteollisuuden alojen

saavan tukea teollisuudelta, on väitteelle oltava perustelut. Samoin perustelut on oltava, mikäli oletetaan teollisuuden tukevan äärioikeistolaisia liikkeitä.

Usein nykyisin esillä olevissa keskusteluissa äärioikeiston nousuun on suhtauduttu harmittomana ilmiönä, koska on oletettu äärioikeistolaisaineksen olevan intellektuaalisesti köyhää ja sitä kautta myös harmitonta ainesta. Adorno varoittaa, ettei kuitenkaan tule tuudittautua siihen, että vain vanhat natsit olisivat mukana uudemmissa oikeistoradikaaleissa liikkeissä. Liikkeet ja ryhmittymät vetävät puoleensa myös nuoria. Erityisesti sellaiset nuoret, jotka ovat kokeneet nuoruudessaan fasismin romahduksen, ovat vaarassa tulla houkutelluiksi oikeistoradikalismiin (Adorno, 2020, s. 14-15). Vaaravyöhykkeessä siis ovat ne nuoret, jotka ovat kokeneet natsismin olot luonnolliseksi tilaksi, ja joiden elintaso on natsi-Saksan jälkeisten yhteiskunnallisten rakenteiden takia huonontunut. Samankaltaisen ajattelun voi luultavasti huomata Neuvostoliiton romahduksen kokeneiden ihmisten ajattelussa. Taloudellisten suhdanteiden vaihtelu siis luo edellytykset myös fasismin yleiselle hyväksynnälle.

Vaikka suuri osa natsismin näkyvistä kannattajista oli jäännöistä akateemisilta taidoiltaan rajoittuneista Hitlerin aikaisista natsista, Adornon mukaan on vaarallista ajatella, että akateemisilta taidoiltaan rajoittuneiden ”pellenatsien” ryhmittymät olisivat vain ”*lunatic fringe*”, ja välttämätön, mutta harmiton osa demokratiaa. Kyseinen ajattelutapa on vain tuudittautumista hyväuskoisuuteen. Nämä ryhmittymät ovat Adornon mukaan oire demokratian haavoittuvuudesta. Hyväuskoisuus oikeistoradikalististen liikkeiden alhaista vaikutusvaltaa kohtaan on syynä sille, että fasismitteet jäävät kytemään. Oikeistoradikalistien menestys ei myöskään seuraa suoraan talouden suhdanteiden vaihteluita. Saksan kansallisdemokraattisen puolueen menestys ennen talouden taantumaa osoittaa, että talouden suhdanteet ovat eräs elementti liikkeen suosion ennustamisessa. Emme voi kuitenkaan ennustaa oikeistoradikaalien liikkeiden tulevaa suosiota tai ennustaa talouden vaihteluita puhtaasti vetäen yksinkertaistettuja yhteyksiä niiden välille. Adorno lisää, että eräs oikeistoradikaalien tapa saavuttaa menestystä on vedota ihmisten tiedostamattomaan katastrofien toiveeseen, jonka vuoksi maailmanlopun ennustukset ovat erityisen näkyvillä oikeistoradikaalien liikkeiden retoriikassa. (Adorno, 2020, s. 17-18.)

Eräs oikeistoradikaalien liikkeiden suosiota nostava tekijä on niiden pyrkimys vaikuttaa viralliselta. Virallisuutta haetaan esimerkiksi nimellä, joka kuulostaa tutulta virallisista yhteyksistä. Oikeistoradikaalit liikkeet myös pyrkivät näyttämään todellista suositummilta. Vetoamalla ihmisten joukkoon kuulumisen tarpeeseen ne tarjoavat mahdollisuuden olla osana suurempaa joukkoa. Adorno nimittää tätä ilmiötä ”*bandwagon-efektiksi*”. Ilmiöllä on Saksassa erityisen merkittävä asema. Ilmiö vetoaa saksalaisten kansallistunteeseen ja kansan yhtenäisyyden ihanteeseen. Ajatus yhtenäisyyden puutteesta vetoaa saksalaisten epävarmuuden tunteisiin, jotka aiheuttavat heissä pakokauhua. (Adorno, 2020, s. 21.)

Propagandistisen tiedonvälityksen tehtävänä on saada jonkin irrationaalisen päämäärän saavuttamisen näyttämään toivottavalta. Sen suosio perustuu tunteisiin

vetoamiselle. Vähemmän radikaaleilla, maltillisilla liikkeillä on vähemmän kannatuspohjaa, koska ne eivät vetoa katastrofia haikaileviin tunteisiin yhtä voimakkaasti kuin radikaalimmat liikkeet. Adorno toteaa useissa liikkeissä käyneen samoin. Radikaali siipi on saanut enemmän kannatuspohjaa maltillisten jäädessä alakynteen. (Adorno, 2020, s. 23-24.)

Saksan suurten puolueiden, sosiaalidemokraattien ja kristillisdemokraattien puolueiden vastustaminen on Adornon mukaan itsessään merkki siitä, että henkilö on taipuvainen kannattamaan radikaalioikeistoa. Vaikka Adorno maalaakin kuvaa radikaalioikeistosta potentiaalisesti vaarallisena, hänen mukaansa ei tule olla hysteeriä ja kuvitella äärioikeiston suosion perustuvan spontaaniin kansanliikkeeseen. Hänen mukaansa oikeistoradikaalien liikkeiden kannatuspotentiaali ei kuitenkaan ole vakio eikä myöskään kovin pieni. Vaarana siis on, että milloin tahansa kannatuspotentiaali voi aktualisoitua spontaaniksi joukkoliikkeeksi. (Adorno, 2020, s. 25.)

Oikeistoradikaalien liikkeiden potentiaalista kannatuspohjaa ei tule aliarvioida. Adornon mukaan tilanne ei vielä Saksassa tuossa vaiheessa ollut vakava. Toisaalta mielipidemittausten perusteella oikeistoradikaalien liikkeiden kannatuspotentiaali ei kuitenkaan ollut pieni.

Huomionarvoista on, että oikeistoradikaalien liikkeiden suosiota ei estä se, ettei niihin täysin uskota. Suurin osa kannattajista ei siis usko oikeistoradikaalien räikeimpiin väitteisiin, mutta kannattaa liikkeitä siitä huolimatta. Adorno esittää teknologikeskeisen ja tunnekylmän, "manipulatiivisen" ihmistyyppin psykologisesti tärkeänä mahdollistajana oikeistoradikaalien liikkeiden suosion kasvussa. Hän esittää, että jo pelkästään sana "inhimillisyys" saa tämän ihmistyyppin raivostumaan. Raivo kumpuaa sinänsä tutusta, mutta itsessä torjutusta heikkoudesta samoin kuin ihmisen ei-identtisessä suhteessa luontoon. Inhimillisyys nähdään heikkoutena, joka tulee torjua itsessä. Niinpä se torjutaan myös muissa. Sosiaalitutkimuksen perusteella löydetty antropologinen ihmistyyppi ei välttämättä itse usko täysin fasistiseen propagandaan, mutta "manipulatiivinen ihmistyyppi" hyödyntää fasismia ja järjestelmällisten harhaluulojen rakenteellista suhdetta. (Adorno, 2020, s. 19-26.)

Vaikka Adorno perustaa uuden oikeistoradikalismia kritiikkinsä menneisyyden kokemuksiinsa, hänen mukaansa ei tule ajatella voimakkaan analogisesti uusien asioiden toistuvan sellaisinaan. Merkittävänä erona aikaisempaan oikeistoradikaaliin liikehdintään Adorno esittää maailmanpolitiikan rakenteelliset muutokset verrattuna aikaisempaan. Saksa ja useimmat valtiot ovat riippuvaisempia toisistaan kuin aikaisemmin, joten vahvasti nationalistisen politiikan toteuttaminen käytännössä ei ole enää mahdollista, ellei sama kehitys tapahdu samanaikaisesti myös muissa valtioissa. (Adorno, 2020, s. 25-29.)

Koska oikeistoradikaalit toimijat ovat valtioiden keskinäisriippuvuuden takia menettäneet vaikutusmahdollisuutensa vahvasti kansallismielisessä politiikassa, ne ottavat kohteekseen vihollisia, joiden katsovat olevan jarruttamassa itseään. Esimerkkinä tällaisesta vihollisesta ovat kommunistit. Siitäkin huolimatta, että kommunistit

ovat perinteisesti kritisoineet valtioiden keskinäisriippuvuutta aiheuttavia rakenteita, nationalistiset toimijat usein kohdistavat kritiikkinsä poliittisesti eri mieltä oleviin, vaikka molempien ajama politiikka on marginalisoitua yhteiskunnallisten rakenteiden takia. Adornon mukaan uuden ajan kommunismi ei ole enää merkittävä aate, vaan se on muuttunut abstraktiksi käsitteeksi. Tämän vuoksi ”kommunisti” -termi toimii ainoastaan leimakerveenä jonkin asian leimaamisessa epäilyttäväksi. (Adorno, 2020, s. 30-31.)

Tärkeänä mahdollistajana oikeistoradikalismille toimii luokkatietoisuus. Vaikka työläiset eivät ole Adornon mukaan perillä teoriasta, he suhtautuvat idealismiin skeptisesti. Todellisuudessa kyse on vulgaarista idealismista. Erityisesti intellektuellit ovat oikeistoradikalistien vihollisia. Myös intellektuelli-termiä käytetään leimakerveen omaisesti leimaamaan ihmisiä ilman erityistä virka-asemaa ”epäkäytännölliseksi haaveilijaksi”. Adornon mukaan intellektuellin todellinen uhka oikeistoradikaalille ajattelulle on se, ettei intellektuelli ole sidoksissa virkahenkilöiden sidonnaisuuksiin, vaan ajattelu on vapaata. Oikeistoradikaalit leimaavat akateemisen ja sidonnaisuuksista vapaan henkilön kuitenkin ”kurinpalautuksen tarpeessa olevaksi vetelykseksi”. (Adorno, 2020, s. 32-33.)

Adorno pyrkii osoittamaan oikeistoradikaalien tavan hyökätä argumenttien sijasta henkilöä kohti. Tämä johtuu oikeistoradikaalin voimattomuudesta teoreettisissa kysymyksissä. Adornon mukaan eksistentiaalistit ovat osaltaan luomassa Anti-intellektuellismin myrkyttämää ilmapiiriä, joka johtaa ennen pitkää antisemitistiseen ajatteluun. Uuden oikeistoradikalismien antisemitismi on Adornon mukaan aavemaista entiseen verrattuna. Se pyrkii rationalisoimaan tapahtunutta estämällä syyllisyydentuntoisen keskustelun tapahtuneesta. Myös antisemitismin kieltävä laki nähdään oikeistoradikaalien retoriikassa vapautta kieltävänä. Oikeistoradikaalien argumentaation mukaan antisemitismin kieltäminen toimii asiasta keskustelun kieltävänä sananvapauden rajoittamisena. Tämä johtaa korkean tason vihjailuun ilmapiirissä, jossa oikeistoradikaalien mukaan asioista ei saa puhua suoraan. (Adorno, 2020, s. 34-36.)

Tavoitteena vihjailulla sananvapauden rajoittamisesta on saada kuulija raivon valtaan. Oikeistoradikalismien on ollut natsi-Saksan jälkeisessä kielenkäytössä käytännössä pakko sopeutua länsimaisen demokratian vaatimuksiin. Koska agitaatio ei voi olla avoimesti antidemokraattista, on kehitettävä uudenlaisia toimintatapoja. Tämän takia oikeistoradikalismi pirstaloituu ja alkaa näyttää ristiriitaiselta. Yhtenä toimintatapana on äärimmäisen demokratian ajaminen. Äärimmäisessä demokratiassa ajetaan suoraa demokratiaa ja demokraattista kansanvaltaa. Adorno huomauttaa, että uusi oikeistoradikaali ideologia on ”uudelleenlämmiteltyä”. (Adorno, 2020, s. 37-38.) Siitä huolimatta, että oikeistoradikaali ideologia omaa vain vähän samoja elementtejä natsi-Saksan totalitaristiseen ideologiaan verrattuna, ideologian vetoavuus poliittisista olosuhteista riippumatta on huomionarvoinen seikka.

Adorno tekee myös tärkeän huomion, ettei oikeistoradikaalin ideologian joikaista argumenttia tule leimata automaattisesti epätodeksi. On tunnistettava tilanteet,

joissa tosia argumentteja käytetään väärin palvelemaan epätotuuteen perustuvaa ideologiaa. Esimerkiksi Adorno esittää argumentin Hitlerin aikaisesta talouden nousukaudesta, jonka voi virheellisesti irrottaa asiayhteydestä kausaalisesti tarkoittavan Hitlerin yksinkertaisesti olleen johtajana muita parempi. Todellisuudessa juuri sotaan valmistautuminen teki sotaa edeltävän nousukauden mahdolliseksi. (Adorno, 2020, s. 39.)

Adorno esittää, ettei propagandan tarkoitus olla saada ihmisiä uskomaan tiettyjä asioita totuuksiksi. Kyse on pohjimmiltaan vallankäytöstä. Asiat itsessään näyttelevät vain välineinä vallankäytölle (Adorno, 2020, s. 42). Yhtäältä oikeistoradikalismien ideologia vetoaa vapaudenkaipuuseen ja toisaalta tukahduttaa vapauden. Perustellessaan vapauden ja sananvapauden tärkeimmäksi arvoksi, oikeistoradikalismi esittää edistävää sananvapautta. Todellisuudessa oikeistoradikalismi estää vapautta auktoriteetteihin vedoten. Adorno esittää, että oikeistoradikalistinen liike nojaa ykseyden vaatimukseen, jossa itsenäinen ajattelu on kiellettyä. Auktoriteetteihin vetoaminen näkyy itsenäisen ajattelun ja intellektuellien halveksuntana ja ”nurinkurisena positivismina”. (Adorno, 2020, s. 42-43.) Adorno itse käyttää sanaa nurinkurinen positivismi kuvatesaan tilannetta, jota oikeistoradikalistit hyödyntävät eksistentialistien filosofiaa omiin tarkoituksiinsa. Mielenkiintoinen seikka onkin, että Adorno näkee eksistentialistien itse olevan syyllisiä poliittisen ilmapiirin myrkyttämiseen, ei eksistentialistien ideoiden väärinkäytön.

Todellinen oikeistoradikaalien ideoiden hyökkäyksen kohde on Adornon mukaan vihollisena nähtyjen ryhmien sijaan oikeistoradikaalit itse, koska oikeistoradikaalit projisoivat heihin omia torjuttuja piirteitään. Adorno vertaa oikeistoradikalismia sairauteen. Hän käyttää termiä ”oireyhtymä”. Adornon mukaan oireyhtymän ominaispiirteisiin kuuluu tyypillisesti auktoriteettisidonnainen persoonallisuus, jonka ongelmia tulisi käsitellä sosiaalipsykologisena ongelmana. Ongelmaa ei kuitenkaan Adornon mukaan tule typistää ainoastaan yksilön psykologiseksi ongelmaksi, vaan sitä on kohdeltava yhteisöön liittyvänä poliittisena ongelmana. (Adorno, 2020, s. 53-55.)

5. PÄÄTÄNTÖ

Niin kuin arvioin tutkielman alussa, on mahdotonta eritellä tyhjentävästi taiteen ja yhteiskunnan suhdetta, koska ne ovat Adornon filosofiassa erottamattomia. Olen lähinnä eritellyt filosofian poliittisuuteen vaikuttaneita asioita. Oikeampi termi luultavimmin olisi filosofian poliittisuuden sijasta esimerkiksi filosofian poliittiset ilmentymät. Adornon filosofian ei voi katsoa olevan poliittista itsessään. Pikemminkin Adornon filosofia havaitsee asioita ja tarjoaa välineitä poliittisten ilmiöiden käytännölliseen havainnointiin. Adornon filosofiaa idän ja lännen tieteiden jännitteisten suhteiden viitekehäksessä on tutkimuksissa esitelty vain vähän. Yleisempää on Adornon tutkiminen saksalaisen filosofian historian paradigmissa. Katson perustelluksi käsitellä Adornon filosofiaa venäläisen ja neuvostoliittolaisen filosofian kautta, koska muun muassa Arendt näkee diktatuuriset valtiot ja natsi-Saksan samankaltaisina ilmiöinä. Arendtin ja Adornon ideoita on käsitelty rinnakkain vertaillen vain harvoin. Tämänkin vuoksi tahdoin vertailla Adornon ja Arendtin ideoita. Aiheella on myös nykyään relevanssia Ukrainan sotaa ajatellen. Oikeistoradikaalien liikkeiden jäsenet ovat Suomessakin parjanneet Ukrainaa ja sen presidenttiä Volodymyr Zelenskyitä, joka on juutalaistaustainen. En lähde tutkimuksessani analysoimaan, liittyykö asia millään tavalla Zelenskyin juutalaistaustaan, mutta arvioin tämän olevan mielenkiintoinen huomio.

1930-luvun Natsi-Saksan aikana propagandan käyttö on ollut avointa. On mielenkiintoista, millä tavalla suomalainen populismi soveltuu propagandan tutkimukseen. Esimerkiksi perussuomalaisten vaalivoitto vuoden 2011 eduskuntavaaleissa nosti populismin tuolloin ajankohtaiseksi ilmiöksi (Wiberg, 2011, s. 8). Aatteena populismilla on vaihtelevia merkityksiä, eikä sille ole osoitettavissa varsinaista oppi-isää toisin kuin sosialismille (Ruostetsaari, 2011, s. 94). Adornon (2020, s. 15) mainitsema ns. *”lunatic fringe”*, jossa oppimiskyvyttömät vanhat natsit saavat fasistisen liikkeen vaikuttamaan harmittomalta, sopii myös nykyiseen suomalaiseen poliittiseen liikehdintään. Suomessa *”lunatic fringen”* kaltaiset ryhmät toimivat perussuomalaisten hyväksi, koska muut oikeistoradikaalit ryhmittymät toimivat perussuomalaisten

nostattamisessa salonkikelpoisen ja valtavirtaisen oloiseksi puolueeksi. Riku Löfin mukaan Adornon oikeistoradikalismiin kritiikki näkyy perussuomalaisten radikaalin siiven valtaannousussa. Hän kirjoittaa *The Ulkopolitist* -verkkomediassa perussuomalaisten radikaalin ja nativistisen siiven valtaannousun huipentuneen Jussi Halla-ahon puheenjohtajaksi nousuun (Löf, 2021).

Erityispiirteenä nykyisille oikeistoradikaaleille ryhmille on niiden antidemokraattisen luonteen sijasta ajama suora demokratia sekä antikapitalismi. Vaikka monet populistipuolueet ovat luettavissa oikeistolaisiksi, niiden talouspolitiikka on usein jopa erittäin vasemmistolaista. Populistit kannattavat tyypillisesti suoraa demokratiaa ja kansalaisten suoraa päätösvaltaa kansanäänestysten muodossa. Perussuomalaisten retoriikassa kansalaiset ja eliitti on asetettu vastakkain.

Antielitistinen retoriikka saavutti perussuomalaisilla huippunsa vuoden 2011 eduskuntavaalien kampanjoinnissa. Antielitistisiä juuria voidaan löytää jo perussuomalaisia ennen perustetun Suomen maaseudun puolueen ohjelmista. Henkisen ja ruumiillisen työn vastakkainasettelu oli populistisilla puolueilla yleistä. Perussuomalaiset eroavatkin populismin anti-intellektuaalisesta traditiosta. Perussuomalaiset puolueena suhtautuu melko myönteisesti koulutukseen, mutta teoreettiseen koulutukseen jo varautuneemmin. (Ruostetsaari, 2011, s. 136-137.)

Suosituksi nousseen Suomen maaseudun puolueen suosion syynä vuoden 1966 eduskuntavaaleissa ja vuoden 1968 kunnallisvaaleissa oli se, että puolue huomioi Suomen ”syrjäseutujen unohdetun kansan”. Tuolloin suurtilapolitiikkaa ajettiin voimakkaasti, ja samalla kaupunkeihin muodostui teollisuustyöpaikkoja. Rakennemuutoksen takia ihmiset pakkautuivat kaupunkeihin työpaikkojen perässä. Sen seurauksena maaseutu autioitui, eivätkä maaseuduille jääneet enää pärjänneet. SMP sai korkeimmat kannatusluvut Itä- ja Pohjois-Suomen alueilla, jotka olivat joutuneet rakennemuutosten kouriin. SMP:n suosiossa oli myös jyrkkiä alueellisia eroja: Pohjois-Karjalan vaalipiirissä SMP nousi suurimmaksi puolueeksi saaden 23,9 prosenttia äänistä, mutta Helsingin vaalipiirissä kannatusta oli vain 3,8 prosenttia. SMP:n hajottua syntyi perussuomalaiset. Perussuomalaisten kannatuksessa ei ole näin jyrkkiä eroja eri alueiden välillä. (Toivonen, 2011, s. 82-83.)

LÄHDELUETTELO

- Adorno, T. W. (1973). *Negative Dialectics*. (E. B. Ashton, Käänt.) Routledge & Kegan Paul.
- Adorno, T. W. (1999). Filosofian aktualisuus. Teoksessa J. Kotkavirta;& I. Reiners (Toim.), *Konstellatioita: kirja Adornosta* (s. 15-35). Vastapaino.
- Adorno, T. W. [1970](2006). *Esteettinen teoria*. (A. Kuorikoski, Suom.) Tampere: Vastapaino.
- Adorno, T. W. [1967](2020). *Näkökulmia uuteen oikeistoradikalismiin*. Tampere: Vastapaino.
- Adorno, T. W.;Frenkel-Brunswik, E.;Levinson, D. J.;& Sanford, N. R. (1969). *The Authoritarian personality*. Norton.
- Ampuja, M. (2008). Totaliteetti, esineellistymisen ja ideologia. Kulttuuriteollisuuden aktualisuudesta 2000-luvulla. Teoksessa O.-P. Moisio, *Kätkeytyjä hahmoja. Tekstejä Theodor W. Adornosta* (s. 161-209). Minerva.
- Arendt, H. [1951](2013). *Totalitarismin synty*. (M. Kinnunen, Suom.) Vastapaino.
- Becker-Schmidt, R. (1999). Chapter 5: Critical Theory as a Critique of Society: Theodor W. Adorno's Significance for a Feminist Sociology. Teoksessa M. O'Neill, *Adorno, Culture and Feminism* (s. 104-118). Sage.
- Bowie, A. (2022). *Theodor Adorno: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Cockshott, W. P.;Cottrell, A.;& Laine, J. (2012). *Uusi sosialismi: Suora demokratia ja suunnitelmatalous*. sosialismi.net.
- DeNora, T. (2000). *Music in Everyday Life*. Cambridge University Press.
- DeNora, T. (2003). *After Adorno: rethinking music sociology*. Cambridge University Press.
- Djerassi, C. (2011). *Foreplay: Hannah Arendt, the two Adornos, and Walter Benjamin : a play*. University of Wisconsin Press.
- finlex.fi. (2014). Yhdenvertaisuuslaki 1325/2014, 8§.
<https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2014/20141325>.
- Foster, R. (2007). *Adorno: The Recovery of Experience*. State University of New York Press.
- Frankfurtin koulukunta. (16. 03 2015). *Magneettimedia*, nro 1/2015, s. 65.

- Hautamäki, I. (1999). Kulttuuriteollisuus ja sen kritiikki Adornon mukaan. Teoksessa H. Koivunen;& T. Kotro (Toim.), *Kulttuuriteollisuus* (ss. 27-40). Helsinki: Edita.
- Hitler, A. (1941). *Taisteluni (Toinen osa)*. (L. Hirvensalo, Suom.) Porvoo: WSOY.
- Horkheimer, M.;& Adorno, T. L. (2008). *Valistuksen dialektiikka: Filosofisia sirpaleita*. Tampere: Vastapaino.
- Horkheimer, M.;& Flowerman, S. H. (1969). Foreword to Studies in Prejudice. Teoksessa T. W. Adorno;E. Frenkel-Brunswik;D. J. Levinson;& N. R. Sanford, *The Authoritarian Personality*. Norton.
- Hyvönen, A.-E.;& Ojakangas, M. (2019). Hannah Arendt ja "yhteiskunnan" kritiikki. Teoksessa I. Kauppinen;O.-P. Moisio;& M. Pyykkönen (Toim.), *1900-luvun saksalainen yhteiskuntateoria* (s. 114-129). Gaudeamus.
- Immanen, M. (2020). *Toward a Concrete Philosophy: Heidegger and the Emergence of the Frankfurt School*. Cornell University Press and Cornell University Library.
- Juusola, H. (2004). Sionismi ja Israel - juutalaisten nationalismi. Teoksessa J. Pakkasvirta;& P. Saukkonen, *Nationalismit* (s. 290-305). WSOY.
- Kotkavirta, J. (1991). Jälkisanat. Teoksessa T. W. Adorno, *Järjen kritiikki* (s. 169-204). Tampere: Vastapaino.
- Kotkavirta, J. (1999a). Johdannoksi kirjoitukseen "Filosofian aktualisuus". Teoksessa J. Kotkavirta;& I. Reiners (Toim.), *Konstellaatioita: kirja Adornosta* (ss. 11-14). Vastapaino.
- Kotkavirta, J. (1999b). Metafysiikka sen sortumisen hetkellä - Negative Dialektik. Teoksessa J. Kotkavirta;& I. Reiners (Toim.), *Konstellaatioita: kirja Adornosta* (ss. 95-118). Vastapaino.
- Kotkavirta, J. (1999c). Theodor W. Adorno - elämästä ja tuotannosta. Teoksessa J. Kotkavirta;& I. Reiners, *Konstellaatioita: kirja Adornosta* (s. 39-66). Vastapaino.
- Kotkavirta, J.;& Reiners, I. (1999). *Konstellaatioita: Kirja Adornosta*. Vastapaino.
- Kuorikoski, A. (2006). Johdanto Adornon ajatteluun ja esteettisen teorian suomennokseen. Teoksessa T. W. Adorno, *Esteettinen teoria* (s. 9-23). Tampere: Vastapaino.
- Loidolt, S. (2017). *Phenomenology of Plurality: Hannah Arendt on Political Intersubjectivity*. Lontoo: Routledge.
- Loisa, R.-L. (2008). Massakulttuurin logiikka. Teoksessa O.-P. Moisio, *Kätkeytyjä hahmoja. Tekstejä Theodor W. Adornosta* (s. 149-159). Minerva.
- Löf, R. (26. 04 2021). *Essee: Oikeistoradikalismi on valtavirtaistunut Euroopassa – ja se on arvokas oppitunti yhteiskuntamme tilasta*. Noudettu osoitteesta The Ulkopolitist.: <https://ulkopolitist.fi/2021/04/26/essee-oikeistoradikalismi-on-valtavirtaistunut-euroopassa-ja-se-on-arvokas-oppitunti-yhteiskuntamme-tilasta/>
- Mahoney, D. J. (2018). Foreword. Teoksessa A. Solzhenitsyn, *Between Two Millstones, Book 1 : Sketches of Exile, 1974–1978*. University of Notre Dame Press.

- Marcuse, H.;& Kellner, D. (1998). *Technology, War and Fascism. Collected Papers of Herbert Marcuse Volume one*. Routledge.
- Marejev, S. (2006). Marx, neuvostofilosofia, Iljenkov. Teoksessa V. Oittinen (Toim.). Aleksanteri-instituutti.
- Marek, F.;& Fischer, E. (1970). *Mitä Lenin todella sanoi*. (E. Murto, Suom.) Porvoo: WSOY.
- Marx, K.;& Engels, F. (1972). *Kommunistisen puolueen manifesti*. Helsinki: Kansankulttuuri Oy.
- Masso, I. A. (2009). Hauras ja haavoittuva totuus. Teoksessa S. Oksanen;& I. Paju, *Kaiken takana oli pelko: Kuinka Viro menetti historiansa ja miten se saadaan takaisin* (s. 212-219). WSOY.
- Mežujev, V. (2006). Marxismi ja bolševismi. Teoksessa V. Oittinen (Toim.), *Marx ja Venäjä* (s. 75-98). Aleksanteri-instituutti/ Gummerus Kirjapaino Oy.
- Minkkinen, A. (2006). Lenin, Marx, Engels ja Venäjä. Teoksessa V. Oittinen (Toim.), *Marx ja Venäjä* (s. 187-206). Gummerus Kirjapaino Oy.
- Moisio, O.-P. (2008). Adorno ja Beethoven: erään elinikäisen suhteen fysionomia. Teoksessa O.-P. Moisio, *Kätkettyjä hahmoja: Kirjoituksia Theodor W. Adornosta*. (ss. 79-96). Minerva.
- Mäkinen, T. (2022). Marxismi ja "isänmaallisuus". *Työkansan sanomat*. Noudettu osoitteesta <https://www.ktpkom.fi/yleinen/marxismi-ja-isanmaallisuus/>
- Nadal-Melsió, S. (2004). Georg Lukács: Magus Realismus? *Diacritics*, 34(2), 62-84. doi:10.1353/dia.2006.0032
- Norris, G. (2012). *The Developing Idea of the Authoritarian Personality: A Historical Review of the Scholarly Debate, 1950-2011*. Edwin Mellen Press.
- O'Connor, B. (2012). *Adorno*. Routledge.
- Oksanen, S.;& Paju, I. (2009). *Kaiken takana oli pelko: Kuinka Viro menetti historiansa ja miten se saadaan takaisin?* WSOY.
- Oramo, I. (2009). Reunahuomautus Sibeliuksesta Finnish Translation of Theodor W. Adorno: Glosse über Sibelius. Teoksessa *Säteitä 2009* (ss. 49-52). Sibelius-Akatemia.
- Paju, I. (2020). *Torjutut muistot* (Uusi painos p.). (K. Lahikainen, Suom.) Like.
- Pieniniemi, S. (2020). *Kulttuuriteollisuus ja dialektiikka: Näkökulmia Theodor W. Adornon ajatteluun*. Tampere: Vastapaino.
- Rauhala, L. (2005). *Ihminen kulttuurissa - kulttuuri ihmisessä*. Yliopistopaino.
- Reiners, I. (1999). Ei-identtisen estetiikka. Teoksessa J. Kotkavirta;& I. Reiners, *Konstaatioita: Kirja Adornosta* (ss. 119-142). Vastapaino.
- Renfrew, A.;& Tikhanov, G. (2009). *Critical theory in Russia and the West*. Routledge.
- Rensmann, L.;& Gandesha, S. (2012). *Arendt and Adorno: Political and Philosophical Investigations*. Stanford University Press.
- Roberts, J. (1988). *German Philosophy. An Introduction*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Rockmore, T. (2002). *Marx after Marxism*. Blackwell.

- Ruostetsaari, I. (2011). Populistiset piirteet vennamolais-soinilaisen puolueen ohjelmissa. Teoksessa M. Wiberg, *Populismi: kriittinen arvio* (ss. 94-146). Helsinki: Edita.
- Sherratt, Y. (2002). *Adorno's Positive Dialectic*. Cambridge University Press.
- Suurpää, L. (2009). Todellisuus ja harha Schurbertin laulussa Gefrone Tränen. Teoksessa I. Oramo, *Säteitä 2009: Sibeliuksen sävellyksen ja musiikinteorian vuosikirja* (ss. 41-47). Helsinki: Sibelius-Akatemia.
- Tarasti, E. (2004). *Arvot ja merkit: Johdatus eksistentiaalisemiotiikkaan*. Gaudeamus.
- Toivonen, T. (2011). Perussuomalaisen nousun taustoista. Teoksessa M. Wiberg, *Populismi: kriittinen arvio* (ss. 82-93). Helsinki: Edita.
- Vihinen, A. (2000). *Theodor W. Adornon Sibelius-kriittinen poliittinen ulottuvuus*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Vihinen, A. (2005). *Musiikkia ja politiikkaa - Esseitä Wagnerista Sibeliukseen*. Like.
- Waldstein, M. (2008). *The Soviet Empire of Signs: A History of the Tartu School of Semiotics*. VDM Verlag.
- Weber Nicholsen, S. (1999). Adorno, Benjamin and the Aura: An Aesthetics for Photography. Teoksessa M. O'Neill, *Adorno, Culture and Feminism* (ss. 41-63). Sage.
- Weiß, V. (2020). Jälkisanat. Teoksessa T. W. Adorno. Vastapaino.
- Wiberg, M. (2011). *Populismi: kriittinen arvio*. Helsinki: Edita.
- Wikipedia*. (ei pvm). Noudettu osoitteesta Kommunistinen Työväenpuolue: https://fi.wikipedia.org/wiki/Kommunistinen_Ty%C3%B6v%C3%A4enpuolue_%E2%80%93_Rauhan_ ja_Sosialismin_puolesta
- Wilson, P. (2012). Foreword. Teoksessa G. Norris, *The Developing Idea of the Authoritarian Personality: An Historical Review of the Scholarly Debate, 1950-2011* (ss. i-iv). Edwin Mellen Press.
- Witkin, R. W. (2002). *Adorno on Popular Culture*. Routledge.
- Wolin, R. (2008). Mimesis, utopia ja sovitus. Teoksessa O.-P. Moision, *Kätkeytyneet hahmot: Tekstejä Theodor W. Adornosta* (ss. 101-119). Minerva.
- Zuidevaart, L. (1991). *Adorno's Aesthetic Theory: The Redemption of Illusion (Studies in Contemporary German Social Thought)*. The MIT Press.